

Liberaal Reveil

1

april 2016

Naar een liberaal basisinkomen?

Salafisme: verbieden of niet verbieden?

Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker Adam Ferguson

LR

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord <i>Marcel Wissenburg</i>	1
---------------------------------------	---

Thema: Basisinkomen

Naar een liberaal basisinkomen <i>Jan Stoop</i>	3
--	---

Zijn een basisinkomen en de liberale politieke theorie verenigbaar? Het belang van een normatieve discussie <i>Jip Stam</i>	5
--	---

Basisinkomen: over de mogelijkheid en wenselijk van gratis geld voor iedereen <i>Fleur de Beaufort</i>	10
---	----

Salafisme: gewelddoos en toch gevaarlijk. Verbieden of niet verbieden, dat is de vraag <i>Daniëlla Gidaly</i>	13
--	----

Vorbij paternalisme en eigen schuld: een pleidooi voor een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid <i>Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels</i>	18
---	----

Verankerde vrijheid vergt betrokken burgers. Het liberale gehalte van Verlichtingsdenker Adam Ferguson (1723-1816) <i>Patrick van Schie</i>	24
---	----

Het gevaar van de veranderende civiel-militaire relaties <i>Daniël Turk</i>	35
--	----

Liberaal economisch beleid: van A naar Beter <i>Auke Leen</i>	39
--	----

Naar een toekomstbestendig Nederlands pensioenstelsel <i>Jurriaan Kalf</i>	43
---	----

Liberaal Reveil (LR) begint aan zijn zestigste jaargang met een provisionele en provisorische kernredactie wier eerste verantwoordelijkheid het is, zorg te dragen voor een herstart van LR in 2017: een nieuwe lay-out, een nieuwe redactie en redactiestructuur, een nieuwe missie en vooral een grote sprong voorwaarts naar de nieuwe media. De werkgroep die dat alles moet realiseren, heeft het ook op zich genomen te zorgen dat de lezer in de tussentijd niet van spannende, uitdagende, verrassende en wetenschappelijk goed onderbouwde artikelen verstoken blijft.

In inhoudelijk opzicht nemen we al een eerste stap in de richting van een vernieuwd LR: we zetten erop in, wetenschappers en andere experts ongeacht affiliatie open en vrij te laten spreken met politiek en bestuur, en zo bij te dragen aan het sterker onderbouwen van de liberale positionering – wat immers lastig is in de loopgraven van parlement, staten en raden, waar voor reflectie minder tijd is dan voor actie.

Kennelijk was het artikel van Fleur de Beaufort over de onverenigbaarheid van liberalisme en het basisinkomen in een vorig nummer van LR uitdagend: we ontvingen hierop maar liefst twee sterke reacties van Jan Stoop en Jip Stam. Fleur de Beaufort heeft daarop weer een repliek geformuleerd. Wie weet is de discussie daarmee nog niet afgelopen – minstens twee kwesties blijven nog open. Ten eerste: onder protoliberalen ten tijde van de Amerikaanse Revolutie werd al een concurrent van het basisinkomen gepropageerd: het basiskapitaal, een idee dat momenteel onder Amerikaanse groene libertariërs weer aan populariteit wint. Ten tweede: hoort tussen alle kritiek op gemeentelijke experimenten met een zogenaamd ‘basisinkomen’ (uitsluitend voor uitkeringsgerechtigden) niet allereerst vastgesteld te worden dat het verdedigen van dergelijke experimenten met argumenten uit het academisch debat over een universeel basisinkomen of -kapitaal, boerenbedrog is?

Uitdagend (en actueel) in dit nummer is zeker het juridisch en rechtsfilosofisch geïnspireerde pleidooi van Daniëlla Gidaly om ‘het’ salafisme niet enkel met sticks maar ook met carrots te benaderen. Centraal in dat pleidooi staat het gegeven dat er niet zo-

iets is als ‘het’ salafisme – religieuze orthodoxie hoeft niet hand in hand te gaan met politiek extremisme, laat staan met terreur, en een voorzichtiger omgang met orthodoxie zou, zo betoogt de auteur, juist zulk afglijden kunnen remmen of voorkomen. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Uitdagend is verder ook de bijdrage van Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels over voedsel, gezondheid en verantwoordelijkheid – een artikel geschreven op verzoek van de redactie, naar aanleiding van een eerdere, zeer korte, opiniebijdrage van de auteurs aan een landelijke krant. Als er één terrein is waar het moeilijk en tegelijk essentieel is, de individuele verantwoordelijkheid waaraan liberalen zo hechten, een wetenschappelijk en ethisch gefundeerde rol te geven, dan wel hier. Tempels en Haverkamp herinneren ons er in elk geval aan dat politieke retoriek geen duurzame oplossing biedt.

Spannend en verrassend is de kennismaking met de Schotse Verlichtingsfilosoof Adam Ferguson (1723-1816) die Patrick van Schie bijdraagt: minder beroemd dan Adam Smith en David Hume, maar toch niet minder interessant als wegbereider voor het moderne liberalisme, en als een man met oorspronkelijke, nog steeds inspirerende ideeën.

Van een heel andere orde, maar evengoed spannend en verrassend, is Daniël Turks artikel over de relatie tussen burger en militair: het is een relatie die de afgelopen jaren steeds verder is vervaagd met mogelijk grote risico’s wat betreft de weerbaarheid van samenlevingen. Vrijheid gaat immers altijd gepaard met verantwoordelijkheid.

Verrassend zijn ten slotte (naar we hopen) ook de wetenschappelijk zeer zorgvuldig onderbouwde en tegelijk uiterst leesbare bijdragen van Auke Leen, die een verdediging in eigentijdse bewoordingen ontwikkelt voor de klassiek-liberale synchronisatie van markt en overheid, en van Jurriaan Kalf, die aandacht vraagt voor het onderscheid tussen primaire en secundaire kwesties in het nog steeds erg voorzichtig gevoerde publieke debat over de hervorming van het pensioenstelsel.

De zaakwaarnemers wensen u veel leesplezier, en nodigen u van harte uit gefundeerde reacties en nieuwe bijdragen te blijven inzenden – LR gaat door!

De redactie a.i.:
Fleur de Beaufort
Caspar van den Berg
Daniël Turk (eindredactie)
Marcel Wissenburg

– Jan Stoop –

In september 2015 besteedde *Liberaal Reveil* al aandacht aan het basisinkomen. Fleur de Beaufort schreef het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* In deze editie schrijft Jan Stoop hierop een reactie met zijn artikel *Naar een liberaal basisinkomen*. Jip Stam schrijft in een vervolgstuk, *Zijn een basisinkomen en de liberale politieke theorie verenigbaar?* over het belang van een normatieve discussie over dit binnen liberale kringen controversiële thema. Ten slotte sluit Fleur de Beaufort af met een reactie op beide artikelen.

In het septembernummer (2015) van *Liberaal Reveil* schreef Fleur de Beaufort het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* De Beaufort eindigde met: ‘Hoewel het aardig zou zijn eens een echt experiment met het onvoorwaardelijk basisinkomen uit te voeren, lijkt het idee voornamelijk hoofdzakelijk gebaseerd op een wensdenken dat ons weinig tot niet verder zal brengen. Ik laat me graag overtuigen door het tegendeel, maar tot de praktijk dit heeft bewezen zal ik uiterst sceptisch blijven tegenover mensen die menen dat ze zuurverdiende centen van derden gratis aan iedereen kunnen verstrekken.’

Ik ga de uitdaging aan niet alleen om De Beaufort te overtuigen maar ook om een bijdrage te leveren voor de discussie met het nieuwe verkiezingsprogramma.

Dit voorstel beoordeel ik aan de hand van liberale maatlaten. Liberalisme staat voor vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid van alle mensen. Door het leeftijdsafhankelijk onvoorwaardelijk basisinkomen krijgen werklozen meer kans op een baantje en daardoor meer vrijheid. Naar mijn mening is het een deel van de *verantwoordelijkheid* van mensen die behoorlijk verdienen om zwakke mensen voldoende kans te geven tot werk en daarmee een bijdrage aan de maatschappij en gevoel voor eigenwaarde. Zoals nu de meeste Nederlanders accepteren dat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen, zal dat naar mijn verwachting zo blijven. Het zal duidelijk zijn dat ik dit systeem vind passen binnen het principe van *sociale rechtvaardigheid* en een onvoorwaardelijk basisinkomen past bij *gelijkwaardigheid van alle mensen*. Het niet verhogen van de kosten van de sociale voorzieningen hoort bij de liberale waarden evenals het verkleinen van het ambtenarenapparaat. Het helpen van met name jeugdige werklozen past in het liberale uitgangspunt om mensen zo veel mogelijk ‘hun eigen broek te laten ophouden’.

In Nederland bestaan vele vormen van herverdeling van inkomen en het grootste deel van de Nederlanders maakt daar gebruik van. Ouders van kinderen krijgen kinderbijslag en de ziektekosten voor de kinderen betaalt de overheid uit belastinggeld. AOW'ers genieten ook van een soort onvoorwaardelijk basisinkomen, waarbij er wel een ‘strafkorting’ bestaat voor mensen die samenwonen. Ook is er een uitzondering voor mensen die een tijd in het buitenland hebben gewoond. Kinderbijslag en AOW gaan naar mensen ongeacht hoe hoog hun verdere inkomsten en vermogen zijn. Daarnaast krijgen veel Nederlanders herverdeling uit belastinggeld in de vorm van bijstand, huurtoeslag, hypotheekrenteaftrek, zorgtoeslag, lagere huur door sociale woningbouw, ‘gratis’ OV-kaart voor studenten en nog meer faciliteiten.

Mijn voorstel is, om in grote lijnen de kinderbijslag en de AOW als een basisinkomen voor deze bevolkingsgroepen te handhaven als onderdeel van een leeftijdsafhankelijk basisinkomen. Ik stel voor om alle gelden die nu in de herverdeling gaan, behalve de hypotheekrenteaftrek, samen te voegen voor het basisinkomen van de groep tussen kinderbijslag en AOW. Een deel daarvan zal moeten worden gereserveerd voor mensen die zonder extra ondersteuning in de problemen komen. De hoogte zal zijn, zoals dat heet ‘te veel om van dood te gaan en te weinig om comfortabel te leven’. Het is dus niet de door De Beaufort genoemde hangmat, maar een schamele slaapmat. Het kabinet is nu al bezig met het versoberen van de hypotheekrenteaftrek. Indien er een basisinkomen voor iedereen is, dus ook voor de huizenbezitters onder de AOW-grens, kan deze versobering in een hoger tempo worden gerealiseerd.

Op deze manier kost het onvoorwaardelijk, leeftijdsafhankelijk basisinkomen niet meer dan het huidige systeem. Eén van de oorzaken van de huidige (jeugd)werkloosheid is, dat met het huidige minimumloon veel werkzaamheden voor de werkgever niet lonend zijn. Met het onvoorwaardelijk basisin-

komen kan het minimum(jeugd)loon omlaag met het bedrag van het basisinkomen. Hierdoor kunnen er weer veel kleine baantjes ontstaan, waardoor de economie weer beter gaat draaien. Vergelijk eens hoeveel verkopers in verre vakantielanden op je afkomen om een klein beetje aan je te verdienen met de zoektocht in een warenhuis om een personeelslid te vinden aan wie je wat kan vragen. Ze zijn er nauwelijks, omdat ze in het huidige systeem te duur zijn. Veel schoolkinderen en studenten hebben baantjes, omdat ze niet worden gekort als ze bijverdienen, terwijl een werkloze praktisch volledig wordt gekort als hij/zij wat bijverdient en dus minder snel een officiële baan accepteert. Dit is niet stimulerend om (legaal) aan de slag te komen.

De Beaufort noemde in haar artikel: 'Een ander voordeel vinden de voorstanders is het verkleinen van de overheid. Niet alleen kan het huidige ingewikkelde stelsel van sociale zekerheid met allerlei toeslagen en subsidieregelingen fors worden vereenvoudigd, ook kan worden afgezien van de vele controles (bijvoorbeeld ten aanzien van de huidige sollicitatieplicht of fraudes met toeslagen) en de hele batterij aan integratieconsulenten kan naar huis worden gestuurd.' Mijn voorstel is om de vrijkomende ambtenaren niet naar huis te sturen, maar in te zetten bij onder meer arbeidsbureaus. Dit omdat veel werkzoekenden meer aan een arbeidsbemiddelaar hebben dan een anonieme website. Persoonlijk heb ik mijn eerste baan ook gekregen met behulp van een deskundige dame die mij hielp bij het vinden van mijn baan. Verder heb ik de indruk, dat de belastingdienst ook veel mensen kan gebruiken naast de computers die de belastingformulieren controleren. Die mensen leveren hun geld vermoedelijk

dubbel en dwars op. Verder kunnen vele mensen met schulden ook heel goed geholpen worden door deskundige ambtenaren die op deze manier beschikbaar komen en je met gevoel i.p.v. een digitale cursus leren verantwoord met geld om te gaan. Oudere ambtenaren, wier baan vervalt, hoeven niet meer te worden vervangen.

Indien alle Nederlanders een leeftijdsafhankelijk basisinkomen krijgen, is het praktisch om daaruit de premie voor de basis zorgverzekering te betalen, vergelijkbaar met het ziekenfonds van vroeger. Het is dan logisch de kinderbijslag met dat bedrag te verhogen en dit te gebruiken voor de premie van de kinderen, die nu 'gratis gezondheidszorg' krijgen. In het verlengde daarvan wil ik pleiten voor ook een verplichte W.A.-verzekering uit het basisinkomen te betalen, maar dit terzijde.

Natuurlijk zit er een aspect van betutteling in dit systeem, maar naar mijn mening wegen de voordelen op tegen de nadelen. Automatisch premie betalen is beter dan dat relatief veel mensen niet verzekerd zijn.

De Beaufort geeft in haar artikel aan, dat de Finnen denken aan een systeem van onvoorwaardelijk basisinkomen en zij stelt: 'De tijd zal slechts leren of het Finse plan werkt.'

Met haar ben ik benieuwd. Het bewijs dat het onvoorwaardelijk basisinkomen werkt, kan ik niet leveren, maar ik hoop hiermee een bijdrage geleverd te hebben aan de discussie over de vorm van een optimaal liberale maatschappij, opdat het in Nederland wordt ingevoerd.

Ir. J. (Jan) Stoop is een gepensioneerd ambtenaar natuurbescherming en voormalig lid van de Partijcommissie voor Infrastructuur en Milieu.

ZIJN EEN BASISINKOMEN EN DE LIBERALE POLITIEKE THEORIE VERENIGBAAR?

HET BELANG VAN EEN NORMATIEVE DISCUSSIE

– Jip Stam –

Inleiding

Het voordeel van politiek-filosofische vraagstukken is dat de beantwoording ervan zich (meestal) niet laat belemmeren door een gebrek aan empirische kennis. In dit opzicht behoeft de conclusie van Fleur de Beaufort (in *Liberaal Reveil* 56/3) dat het voorstel tot de invoering van een basisinkomen vooral is gebaseerd op ‘wensdenken’¹ geen enkel probleem te zijn. Ons gebrek aan empirische kennis over de effecten van een basisinkomen weerhoudt ons er immers niet van om de normatieve legitimering – ofwel: de wenselijkheid – van een dergelijk voorstel te onderzoeken.

In de veronderstelling dat de invoering van een onvoorwaardelijk basisinkomen de overheidsuitgaven en de belastingdruk zou verhogen, de economie zou verstoren en het verantwoordelijkheidsbesef van burgers geen goed zou doen, concludeerde De Beaufort dat een basisinkomen ‘niet past bij het liberale DNA’.² Ze geeft er tevens blijk van moeite te hebben met gedachte dat er een ‘gemeenschappelijke pot’ zou bestaan ten behoeve van de herverdeling van geld en ze betwijfelt of ‘die pot voldoende gevuld zal blijven om voor alle inwoners een basisinkomen te kunnen garanderen.’³

Hoewel De Beaufort terecht enkele kritische vragen stelt over de sociale en economische effecten van een basisinkomen, en ofschoon zij een uitgebreid historisch overzicht biedt van het denken over dit onderwerp, laat zij na om de aanleiding van de discussie hierover, namelijk de veranderende verhouding tussen arbeid en inkomen, te bespreken. Wil men de voor- en tegenargumenten van ‘het basisinkomen’ echter in perspectief kunnen plaatsen, dan is het duiden van deze achtergrond een belangrijke voorwaarde.

Bovendien zou ik willen betwisten dat een basisinkomen (of liever: een onvoorwaardelijke inkomensgarantie) niet zou stroken met het liberale gedachte-

goed. In tegendeel. Ik zou juist willen beweren dat een onvoorwaardelijke inkomensgarantie niet alleen nodig is om ons sociale zekerheidsstelsel toekomstbestendig te maken, maar ook dat deze verenigbaar is met – of zelfs een intrinsiek onderdeel is van – de liberale politieke theorie. In dit artikel zal ik trachten deze these te verdedigen door, ten eerste, de ontwikkelingen die aanleiding geven tot de discussie over de invoering van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te bespreken en, ten tweede, een aantal manieren waarop een dergelijke idee door liberalen gelegitimeerd zou kunnen worden, weer te geven.

Waarom een normatieve discussie?

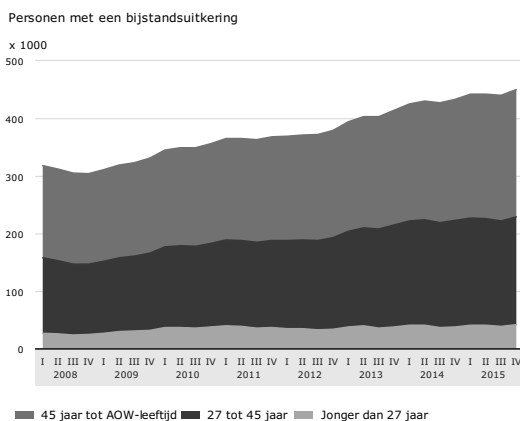
Arbeid en inkomen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze bij uitstek liberale gedachte vindt haar oorsprong in het verlichtingsdenken van John Locke (1632-1704). Hij maakte op vindingrijke wijze aannemelijk dat eenieders ‘property in his own person’⁴, en de arbeid die men daarmee kan verrichten, het fundament is van alle economische en sociale vooruitgang. Op basis hiervan gaf Locke het begrip eigendom (*property*) een individualistische grondslag, gestoeld op de mogelijkheid van ieder individu om zich geheel zelfstandig, zonder de tussenkomst van anderen en op basis van gelijkheid, een deel van de – gemeenschappelijk aan de mensheid gegeven – natuurlijke omgeving toe te eigenen.⁵

Bij het definiëren van het begrip *sociale rechtvaardigheid*, hielden latere toonaangevende liberale filosofen, zoals J.S. Mill (1806-1873), vast aan Locke’s opvatting dat alléén arbeid inkomen en vermogen constitueert. Het beschikbaar stellen van uitkeringen voor werklozen geschiedde volgens Mill dan ook op basis van *wederkerigheid*; iedere burger die werkloos werd moest kunnen rekenen een door de staat gegarandeerd minimuminkomen, mits hij zijn arbeid ter beschikking stelde aan een zogeheten *workhouse*.⁶ Op basis van deze voorwaarde zouden arbeid en het (uitkerings)inkomen met elkaar verbonden blijven.⁷

Ofschoon de verplichte tewerkstelling voor uitkeringsgerechtigden niet meer bestaat, is de leidende opvatting over werkloosheid onder hedendaagse liberalen nog altijd: 'Wie onderdeel is van de samenleving moet daar ook een bijdrage aan leveren – dat is rechtvaardig'⁸ Zodoende staat tegenover het *recht* op ondersteuning uit de collectieve voorzieningen steeds de *plicht* tot inspanning.⁹ Werkloosheid- en bijstandsuitkeringen zijn dan ook strikt voorwaardelijke regelingen. Geeft men geen blijf van welwillendheid tot participatie op de arbeidsmarkt, dan kan het recht op een uitkering (gedeeltelijk) komen te vervallen. Deze positie is goed verdedigbaar, zolang de vrije markteconomie (op lange termijn) in voldoende werkgelegenheid kan voorzien.

De afgelopen decennia is echter steeds duidelijker geworden dat de opkomst van steeds betere robot- en computertechnologie het historische verband tussen arbeid en inkomen, zoals dit hierboven is weergegeven, zal doorbreken. Martin Ford, schrijver van het boek *Rise of the Robots: Technology and the Threat of Mass Unemployment* (2015), beoogt met een sterke empirische onderbouwing dat deze ontwikkeling een groot deel van de beschikbare arbeidsplaatsen onnodig zal maken, met massale werkloosheid tot gevolg. Voorts waarschuwt Ford 'that technology might someday truly transform the job market and ultimately demand fundamental changes to both our economic system and the social contract'.¹⁰

Hoewel de empirische onderbouwing van Fords these vooral betrekking heeft op de Verenigde Staten, lijkt de 'jobless recovery'¹¹ na de economische crisis van 2007-2008 – een 'symptoom' van de transformerende economie – zich ook in Nederland te hebben voorgedaan. Uit een onthullend rapport van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)¹² dat eerder dit jaar werd gepubliceerd, blijkt namelijk het dat aantal Nederlanders met een bijstandsuitkering de afgelopen jaren gestaag is toegenomen, ondanks het economisch herstel en de langzaam dalende werkloosheid. Bijna de helft van de bijstandsgerechtigden blijkt 45 jaar of ouder te zijn (zie figuur 1), en nog een groter deel (65%) is laaggeschoold. Het meest alarmerende aan het CBS-rapport is de uitkomst dat het aantal mensen dat langdurig (lees: 15 jaar of langer) van een bijstandsuitkering afhankelijk is – inmiddels 10 procent van het totaal – alsmaar toeneemt.¹³

Figuur 1: Het aantal bijstandsgerechtigden naar leeftijdscategorie (bron: CBS)

Deze feiten roepen, in het licht van de (eerder toegelichte) transformatie van de arbeidsmarkt, de vraag op of het huidige stelsel van sociale zekerheid in zowel praktische als financiële zin toekomstbestendig is. Verder rijst de vraag of het nog wel *rechtvaardig* is om van (voornamelijk oudere en laaggeschoold) werklozen, voor wie nauwelijks tot geen betaald werk te vinden is, een onmogelijke tegenprestatie te verwachten. Bovendien zouden liberalen zich moeten afvragen hoe de vervanging van 'menselijk kapitaal' door computers en robots hun notie van *sociale rechtvaardigheid* kan beïnvloeden.

Hoewel sommige liberale denkers deze vragen met tegenzin tegemoet zien, daar zij ervan overtuigd zijn dat 'the Condition of Human Life, which requires Labour and Materials to work on, necessarily introduces private Possessions'¹⁴, noopt de hierboven geschetste sociale problematiek tot herbezinning op de inhoud en (theoretische) toepassing van liberale grondbeginselen.

Liberalen opvattingen over een onvoorwaardelijke inkomensgarantie

Dat deze herbezinning zou kunnen leiden tot een onvoorwaardelijke inkomensgarantie voor iedereen werd door Friedrich Von Hayek (1899-1992), een prominente voorvechter van het vrije marktkapitalisme, al in de jaren '70 van de vorige eeuw ingezien: 'The assurance of a certain minimum for everyone, or a sort of floor below which nobody need fall even when he is unable to provide for himself, appears not only to be a wholly legitimate protection against a risk common to all, but a necessary part of the Great Society in which the individual no longer

has specific claims on the members of the particular small group into which he was born.¹⁵

De *great society* waar Von Hayek het over heeft, is een samenleving waarin individuele vrijheid, de vrije markt, de *rule of law* en een kleine overheid de belangrijkste randvoorwaarden zijn. Hoewel deze randvoorwaarden enerzijds door liberalen zouden moeten worden toegejuicht, gaan ze anderzijds gepaard met een toenemende mate van *individualisering* die – paradoxaal genoeg – een grotere verantwoordelijkheid voor de *gemeenschap* met zich mee brengt om diegenen die er minder goed in slagen om hun draai te vinden in de vrije markteconomie een vorm van inkomenszekerheid te bieden.^A

Een der bekendste ideeën om die zekerheid in het leven te roepen kwam van een tijdgenoot en zielsverwant van Von Hayek, de Amerikaanse econoom Milton Friedman (1912-2006). In het boek *Capitalism and Freedom* (1962) droeg hij het voorstel aan om een negatieve inkomstenbelasting in te voeren; een uitkering die toekomt aan iedere burger met een inkomen onder een bepaalde grens. De hoogte van deze uitkering neemt toe naarmate het zelfstandig inkomen afneemt, en wie niet over een zelfstandig inkomen beschikt wordt van staatswege voorzien van een *garanteerd minimum*; een vloer waaronder niemand kan wegzakken. Het stelsel wordt bekostigd door burgers met een inkomen dat boven een vaststaande ‘positieve’ belastingdrempel ligt.¹⁶

Hoewel Friedman voornamelijk de praktische argumenten voor een negatieve inkomstenbelasting benadrukt^B, beschouwen andere klassiek-liberale (en libertarische) denkers de idee van een gegarandeerd minimum als een *voorwaarde* van liberale rechtvaardigheid. Zo stelt Brian Zamulinski dat ‘a market economy in which all non-human productive resources have been appropriated inevitably makes some worse off by denying them not only the opportunity to be

independently self-supporting, but also the opportunity to be employed. [...] Since market economies require unemployment, the involuntary unemployed deserve compensation because they contribute to the economy.’¹⁷ Met andere woorden: Vanwege hun beperkte toegang tot de opbrengsten van kapitaal en arbeid op de vrije markt, hebben werklozen een *morele claim* op compensatie. Wordt deze hun geweigerd, dan worden zij *de facto* onderworpen aan diegenen die wél over kapitaal en zelfstandig inkomen beschikken, zo luidt de stelling.¹⁸

Een hieraan verwante opvatting komt van het zogeheten links-libertarisme. Deze denkschool houdt er, in navolging van de Amerikaanse filosoof en *founding father* Thomas Paine (1737-1809), die ook al door De Beaufort werd besproken, een alternatieve interpretatie van de Lockeaanse eigendomstheorie op na. Ten eerste onderstreept het links-libertarisme Locke’s stelling dat de aarde in haar ongerepte toestand het gemeenschappelijke eigendom was van alle mensen.¹⁹ Dit interessante uitgangspunt vereist volgens Peter Vallentyne (1952-), een prominente links-libertariër, dat er voor ieder individu voldoende kansen zijn om zich een deel van dat gemeenschappelijke eigendom toe te eigenen, of om op zijn minst van diens opbrengst te profiteren. ‘I interpret the Lockean proviso to allow that individuals may appropriate and own more than their fair share of natural resources as long as they compensate others for their loss from the excess ownership. The Lockean proviso is a requirement that a fair share of the value of natural resources be left for others. Thus, it provides the basis for an enforceable duty to make payments to others’, aldus Vallentyne.²⁰

Voor klassiek-liberalen en libertariërs zou dit argument een legitieme reden voor herverdeling van inkomen en kapitaal kunnen zijn, bijvoorbeeld in vorm van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie. Niet omwille van de herverdeling *an sich*, maar om tegemoet te komen aan eenieders natuurlijke *recht* op een deel van de opbrengst van het oorspronkelijk gemeenschappelijk aan de mensheid gegeven eigendom.

Men zou de links-libertarische lezing van de Lockeaanse eigendomstheorie echter nog ruimer kunnen interpreteren dan hierboven is weergegeven. Het artikel *Why surfers should be fed: the liberal case for an unconditional basic income* (1991) van de Vlaamse politiek-filosoof Philippe Van Parijs (1951) is hier een goed voorbeeld van. Hierin wordt – deels

A Deze interpretatie ontleen ik aan Ford, M. (2015). *The Rise of the Robots*. 257

B Volgens Friedman zijn de voordelen: ‘It is directed specifically at the problem of poverty. It gives help in the form most useful to the individual, namely cash. It is general and could be substituted for the host of special measures now in effect. [...] It operates outside the market. Like any other measures to alleviate poverty, it reduces the incentives of those helped to help themselves, but it does not eliminate that incentive entirely [...].’ Voornamelijk de beperkte invloed op de vrije markt, de mogelijkheid om bestaande sociale voorzieningen af te schaffen en de prikkel om – bovenop het *garanteerd minimum* – betaalde arbeid te verrichten zijn voor liberalen aantrekkelijk. ‘Gratis geld’ wordt immers alleen ter beschikking gesteld aan individuen zonder of met een laag inkomen. Het systeem is dan ook semi-voorwaardelijk.

op basis van John Rawls' *Theory of Justice*^C – betoogt dat een liberale notie van *rechtvaardigheid* het maximaliseren van de 'pure vrijheid' ('*real freedom*') impliceert. Volgens Van Parijs betekent dit dat ieder individu, omwille van volledige *neutraliteit*, in staat moet worden gesteld om zijn 'opvatting van het goede leven' te realiseren. Ook wanneer iemands 'opvatting van het goede leven' inhoudt dat hij niet meer *wil* werken, dan mag de gemeenschap hem de vrijheid (lees: de financiële middelen) niet ontnemen om deze te realiseren. Doet de gemeenschap dit wel, dan legt zij een vooraf bepaalde 'opvatting van het goede' op aan het individu, wat zou indruisen tegen het liberale principe van *neutraliteit*.²¹ Voorts stelt Van Parijs dat een liberale opvatting van *rechtvaardigheid* impliceert dat ieder individu recht geeft op een onvoorwaardelijke inkomensgarantie.²²

Hoewel Van Parijs claimt een 'liberale' voorvechter van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te zijn, valt te betwijfelen of zijn legitimering van deze idee, die hij baseert op Rawls' notie van '*justice as fairness*', daadwerkelijk strookt met de pijlers van de liberale politieke theorie. Zo stelt Stuart White, een der scherpste critici van Van Parijs, dat liberale *neutraliteit* (in de Rawlsiaanse zin) alléén verschillende 'opvattingen van het goede' toestaat zolang deze niet indruisen tegen algemeen geaccepteerde 'opvattingen van het juiste'.²³ Volgens White is een van deze dominante 'opvattingen van het juiste' het principe van wederkerigheid; de *plicht* van iedere burger tot het leveren van een tegenprestatie in ruil voor steun uit publieke voorzieningen.²⁴

White's bezwaren vallen samen met het oordeel van Eugene Torisky Jr. dat 'Van Parijs in effect undervalues the necessity of a shared consensus on political values'.²⁵ Met andere woorden: wil men (als liberaal) een onvoorwaardelijk gegarandeerd legitimeren, dan dient hierover niet alleen *morele*, maar ook *politieke* overeenstemming te bestaan. De laatstgenoemde vorm laat zich echter niet uitsluitend bepalen door een 'goede' theoretische onderbouwing, maar is ook afhankelijk van gevestigde 'opvattingen van het juiste'. De cruciale vraag is of liberalen bereid en in staat zullen zijn om zowel op het *morele* als het *politieke* niveau consensus te bereiken.

Conclusie

Kortom, hozeer de transformatie van de arbeidsmarkt en de veranderende verhouding tussen arbeid en inkomen ook nopen tot het overwegen van ingrijpende hervormingen op het gebied van sociale zekerheid, iedere mogelijke oplossing voor deze vraagstukken dient te worden getoetst aan de fundamentele principes van de liberale politieke theorie. Dit geldt bij uitstek voor het ingrijpende voorstel tot de invoering van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie.

In dit artikel heb ik getracht om aan deze 'toetsing' een nuttige invulling te geven, in de hoop de normatieve discussie over dit onderwerp te bevorderen. Als hieruit iets valt te concluderen, dan is het wel dat er meerdere plausibele manieren zijn waarop liberalen het verschaffen van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie kunnen verdedigen. Of deze nu een als een *morele claim* op compensatie van werkloosheid of een intrinsiek *recht* op een deel van het gemeenschappelijke eigendom wordt gedefinieerd, een onvoorwaardelijke inkomensgarantie zit, zo is gebleken, wel degelijk 'in het liberale DNA'. De vraag is alleen of liberalen bereid zijn om een aantal gevestigde opvattingen over de verhouding tussen werkloosheid en sociale rechtvaardigheid, zoals het wederkerigheidsprincipe, te herdefiniëren.

Deze theoretische exercitie kan verder worden bevorderd, zodra ook de empirische kennis over verschillende vormen van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie wordt vergroot. Ik kijk daarom, samen met De Beaufort, reikhalzend uit naar nieuwe grootschalige onderzoeken, zoals het aanstaande experiment in Finland. Voorts hoop ik dat liberalen in staat zullen zijn om hun toegenomen empirische kennis over de idee van een onvoorwaardelijke inkomensgarantie te verenigen met de filosofische grondslagen van hun denken, opdat sociale zekerheid ook een liberaal beginsel zal blijven.

J. (Jip) Stam is onderzoeksstagiair bij de TeldersStichting en masterstudent Politicologie aan de Universiteit Leiden.

Eindnoten

- 1) F. de Beaufort, 'Gratis geld voor iedereen?', *Liberaal Reveil*. 56(3), 2015, p. 142.
- 2) *Ibidem*, p. 141.
- 3) *Ibidem*, p. 142.
- 4) J. Locke, *Two Treatises of Government*. Cambridge, 2014, p. 287.
- 5) *Ibidem*, p. 289.

C Het gaat hierbij met name om Rawls' definitie van 'leisure' (vrije tijd) als een zogeheten *socio-economic good*, en Rawls' opvatting van liberale neutraliteit. Zie met name John Rawls, *A Theory of Justice*, Boston, 1971. Hoofdstuk VII. (pp. 395-452) en John Rawls, 'The Priority of Right and Ideas of the Good', *Philosophy & Public Affairs*. 17(4), 1988, pp. 251-276.

- 6) Ibidem.
- 7) Zie ook: E.G. West, 'J.S. Mill's redistribution policy: New Political economy or Old?', *Economic Inquiry*. 16(4), 1978, pp. 579-580.
- 8) C. Brummer en Abele Kamminga. 2015. 'Iedereen een uiterkering! – Is dat nu een goed idee?' *Idee*. 36(2), 2015, p. 10.
- 9) D. Houtman, *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam, 1994, pp. 27-38.
- 10) M. Ford, (2015). *The Rise of the Robots*. London, 2015, p. 257.
- 11) Ibidem, p. 34
- 12) Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bijstand vooral onder jongeren en 45-plussers toegenomen*, Den Haag, 2015. Link: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2016/bijstand-vooral-onder-jongeren-en-45-plussers-toegenomen.htm>.
- 13) Ibidem.
- 14) J. Locke, *Two Treatises of Government*, p. 292.
- 15) F. Von Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, 1979, p. 55.
- 16) M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, Chicago en London, 2002 [1962], p. 173.
- 17) B. Zamulinski, 'Nozick's Anachronistic Libertarianism', *Dialogue* 44(2), 2005, p. 214.
- 18) Zie ook B. Zamulinski, 'How libertarianism Opposes Coercive Capitalism: A reply to Silver', *Dialogue* 47(1), 2008, p. 138.
- 19) J. Locke, *Two Treatises of Government*, p. 286.
- 20) P. Vallentyne, 'Libertarianism and the justice of a basic income', *Basic Income Studies* 6(2), 2011, p. 4.
- 21) P. Van Parijs, 'Why surfers should be fed: the liberal case for an unconditional basic income', *Philosophy and Public Affairs* 20(2), 1991, p. 126.
- 22) Ibidem, p. 130.
- 23) S. White, 'Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income', *Political Studies*. XLV, 1997, pp. 322-323.
- 24) Ibidem, p. 323.
- 25) E.V. Torisky Jr., 'Van Parijs, Rawls, and Unconditional Basic Income', *Analysis* 53(4), 1993, p. 296.

BASISINKOMEN: OVER DE MOGELIJKHEID EN WENSELIJK VAN GRATIS GELD VOOR IEDEREEN

– Fleur de Beaufort –

Het artikel *Basisinkomen. Gratis geld voor iedereen?* waarin ik me kritisch uitlaat over een onvoorwaardelijk basisinkomen voor alle burgers heeft twee lezers ertoe uitgedaagd een poging te wagen mij in een tegenreactie te overtuigen mijn scepsis over boord te gooien. Allereerst veel dank aan beiden, ik waardeer een inhoudelijk debat zeer. Helaas heeft noch Jan Stoop noch Jip Stam mij overtuigd van de wenselijkheid of de liberale grondslag van een basisinkomen, vandaar toch nog een korte reactie mijnerzijds.

In de discussie lijken verschillende vragen door elkaar te lopen. Ik heb zowel de vraag naar de mogelijkheid van een basisinkomen – zou het werken? – als de vraag naar de wenselijkheid vanuit liberaal perspectief opgeworpen. In mijn bijdrage betwist ik zowel de mogelijkheid als de wenselijkheid voor liberalen, waarbij ik de kanttekening plaats dat de mogelijkheid van invoering uiteindelijk alleen bewezen zal kunnen worden met een experiment van voldoende omvang. Immers: *the proof of the pudding is in the eating*.

De empirie laat ons echter vooralsnog in de steek, als gevolg waarvan de praktische bezwaren van mijn tegenstand berusten op niet te staven veronderstellingen, zoals de praktische argumenten voor invoering van Stoop en Stam berusten op andere evenmin te staven veronderstellingen. Stam poogt wel met enkele empirische gegevens aan te tonen dat de verhouding tussen arbeid en inkomen zodanig zal veranderen dat we niet anders kunnen dan een basisinkomen voor iedereen garanderen. Hij onderbouwt dat enerzijds met verwijzingen naar onderzoek uit Amerika en anderzijds door te wijzen op het groeiende aantal bijstandsontvangers. Het feit dat het aantal Nederlanders met een bijstandsuitkering de laatste jaren gestaag is toegenomen zou, aldus Stam, direct gevolg zijn van de transformatie van de arbeidsmarkt. Als gevolg van technologische ontwikkelingen zijn er minder banen, met andere woorden, mensen kunnen niet anders dan een beroep doen op de bijstand.

Dat is één mogelijke conclusie die getrokken

kan worden uit het groeiend aantal (langdurige) bijstandsontvangers in Nederland. Het is echter geenszins de enig mogelijke conclusie. Als er echt te weinig werk is in Nederland, waarom lukt het dan zoveel hardwerkende Oost-Europeanen om hier een forse boterham te verdienen? Zij werken veelal in de sectoren waar technologie weliswaar veel vooruitgang heeft gebracht, maar niet alle ‘handjes’ kan vervangen, zoals in de land- en tuinbouw, maar ook in de bouwsector. Daarnaast werken veel immigranten in sectoren waarin autochtonen simpelweg niet willen werken.

De these dat er op termijn onvoldoende tot geen werk meer zou zijn zie ik door Stam onvoldoende onderbouwd. Te meer daar het Centraal Bureau voor de Statistiek tussen nu en 2040 als gevolg van de vergrijzing een afname van de potentiële beroepsbevolking verwacht met 10 procent (in absolute aantallen een afname van 10 naar 9 miljoen).¹ Een zekere afname van het aantal banen levert dus naar verwachting niet een direct probleem op, doch zal eerder welkom zijn.

Het groeiende aantal bijstandsontvangers is in mijn ogen een symptoom van een heel ander probleem waar veel westerse maatschappijen mee kampen. De te ver doorgevoerde verzorgingsstaat maakt dat mensen wel heel eenvoudig een langdurig beroep kunnen doen op de sociale zekerheid. Het oorspronkelijke idee, dat sociale zekerheid waar mogelijk van tijdelijk aard zou moeten zijn, steeds gericht op terugkeer naar de arbeidsmarkt, is al lang verlaten. Mensen ervaren sociale zekerheid als recht en houden heel makkelijk hun hand op, waarbij de rekening wordt doorgeschoven naar het anonieme collectief. Een nadere analyse van de opbouw van het groeiende bestand van bijstandsontvangers toont ook aan dat er diverse andere verklarende factoren zijn dan het vermeende gebrek aan arbeidsplaatsen.²

Het groeiende aantal (langdurige) bijstandsontvangers is dus veeleer een signaal dat ons systeem te weinig prikkels heeft om mensen aan het werk te zetten. Onderzoek van het Sociaal en Cultureel

Planbureau heeft al enige tijd geleden aangetoond dat er onder bijstandstrekkers te weinig prikkels zijn om de eigen situatie te veranderen.³ Een onvoorwaardelijk basisinkomen voor iedereen zal daar helaas weinig aan veranderen. Sterker nog, het zal juist aan de onderkant van de arbeidsmarkt de bereidheid tot werken verder doen afnemen met alle gevolgen van dien.

Zowel Stoop als Stam pogen in hun reactie aan te tonen dat het basisinkomen verenigbaar is met het liberale gedachtengoed. Stoop koppelt het aan de vijf beginselen van de VVD, terwijl Stam een forse stap verder gaat en het zelfs een intrinsiek onderdeel van de liberale politieke theorie noemt. Daarbij doet hij een beroep op een groot aantal liberale denkers als Locke, Hayek en Friedman en een aantal denkers die Stam weliswaar als liberaal beschouwt, doch waar menig liberaal toch grote kanttekeningen bij zal plaatsen.

Graag maak ik een tweetal opmerkingen bij de argumentatie van Stam. In de eerste plaats zijn uitleg van Locke's proviso, door hem direct ontleend aan links-libertariër Peter Vallentyne. Het uitgangspunt dat de aarde in haar ongerepte toestand het gemeenschappelijk eigendom was van alle mensen, maakt volgens Vallentyne en Stam, dat ieder individu voldoende kans moet krijgen zich een deel van dat gemeenschappelijk eigendom toe te eigenen of op z'n minst van de opbrengst te kunnen profiteren. Direct gevolg zou dan zijn dat mensen die over meer dan hun 'fair share' beschikken een deel daarvan aan anderen moeten overdragen. Deze anderen zouden daar zelfs recht op hebben.

In deze argumentatie wordt aan een belangrijk punt voorbijgegaan. De arbeid die individuen steken in de bewerking van de natuurlijke hulpbronnen. Als het ene individu ervoor kiest door toevoeging van arbeid opbrengsten te generen uit natuurlijke bronnen, terwijl het andere individu dat niet doet (ook al heeft hij de kans om het te doen), met welk recht mag hij dan de opbrengsten van het werkende individu afroemen? Overigens is het daarnaast natuurlijk zo dat anno 2016 een heleboel inkomen wordt gegenereerd in de dienstensector, waarbij ieders vermeende recht op een deel van de opbrengsten nog moeilijker te verdedigen is met bovenstaande argumentatie, maar dat terzijde.

De tweede kanttekening die ik zou willen plaatsen heeft betrekking op het vervolgens nog verder oprekken van het Lockeaanse eigendomsprincipe

door politiek-filosoof Philippe van Parijs. Ieder individu zou, aldus Parijs, in staat moeten worden gesteld om zijn 'opvatting van het goede leven' te realiseren, waarbij de eventueel daarvoor noodzakelijke financiële middelen niet aan het individu mogen worden onthouden. Zou de gemeenschap dit wel doen, dan wordt aan individuen een bepaalde opvatting over 'wat het goede leven zou zijn' door anderen opgelegd.

Als liberaal ben ik natuurlijk van mening dat ieder individu in volledige vrijheid zelf invulling moet kunnen geven aan zijn leven, maar de keerzijde is voor liberalen nog altijd dat daar ook een zekere verantwoordelijkheid bij komt kijken. Stoop gaat in zijn argumentatie aan dit aspect van de individuele verantwoordelijkheid voorbij. Natuurlijk hebben we een verantwoordelijkheid voor wat Stoop de zwakke mensen noemt, maar we hebben ook een verantwoordelijkheid voor onszelf. Onnodig *free wheelen* op kosten van het collectief is in strijd met deze verantwoordelijkheid. Dat de redenering van Van Parijs spaak loopt spreekt voor zich. Waar is immers de grens? Wat als mijn opvatting van het goede leven betekent dat ik niet wil werken, maar wel in enorme rijkdom wil baden. Mag de gemeenschap me deze droom dan wel onthouden? Terecht plaatst ook Stam vraagtekens bij het liberale gehalte van deze denker.

Zoals Stam aanhaalt zijn veel liberale denkers voor een bestaansminimum voor mensen die daar om legitieme redenen (tijdelijk) niet in kunnen voorzien. Veelal wordt dan verwezen naar arbeidsongeschikten, zieken, ouderen, weduwen en wezen. In een liberale samenleving zal met een beroep op sociale rechtvaardigheid naar hen worden omgekeken. Diverse denkers van Hayek, Tocqueville, Mill en Rawls tot Dahrendorf hebben daarop gewezen. Zij hebben echter ook allen in meer of mindere mate gewezen op de gevaren van te ruimhartige en te omvangrijke stelsels van sociale zekerheid. Voorstanders van het basisinkomen gaan daar vaak al te eenvoudig aan voorbij en citeren deze denkers wel heel selectief, zodat ze in hun straatje passen. De terrechte en vooruitziende waarschuwingen van deze denkers zijn echter minstens zo belangrijk bij het argumenteren dat het basisinkomen een intrinsiek onderdeel van de liberale politieke theorie zou vormen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie Liberaal Reveil.

Eindnoten

- 1) <http://www.nationaalkompas.nl/participatie/arbeidsparticipatie/omvang/>.
- 2) Zie meer uitvoerig: Fleur de Beaufort, *Van stigma naar sociale stijging. Een liberale toekomst voor 'achterblijvers'*, prof.mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2011.
- 3) Patricia van Echtelt en Stella Hoff, *Wel of niet aan het werk. Achtergronden van het onbenut arbeidspotentieel onder werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2009.

VERBIEDEN OF NIET VERBIEDEN, DAT IS DE VRAAG

– Daniëlla Gidaly –

Mogen salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen, verboden worden? In dit artikel gaat Daniëlla Gidaly in op de afweging tussen het belang van de handhaving de beginselen van onze rechtsstaat en het nemen van antidemocratische maatregelen, zoals het verbieden van een godsdienstige organisatie.

Inleiding

Een meerderheid van de Tweede Kamer steunde eind 2015 een motie van Ockje Tellegen en Ahmed Marcouch om te onderzoeken of salafistische organisaties verboden kunnen worden wegens strijd met de openbare orde.¹ De motie werd ingegeven door een toenemende zorg in Nederland over het feit dat het onderscheid tussen jihadi-salafisme en geweldloos salafisme vervaagt. Jihadi-salafisten roepen op tot geweld en kunnen dus al aangepakt worden. De overige salafisten roepen niet op tot geweld en kunnen tot nu toe niet strafrechtelijk worden aangepakt.

Daarmee ligt de vraag voor of we salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen, ook moeten verbieden, enkel omdat jihadi-terroristen vaak eerst geweldloze salafisten zijn geweest.

Is die dreiging zo groot dat het een verbod rechtvaardigt of heeft burgemeester van Den Haag Jozias van Aartsen gelijk als hij stelt dat een verbod op geweldloze, salafistische organisaties indruist tegen de grondrechten vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst en dat we een beter resultaat bereiken als we mensen met een afwijkende mening meer bij Nederland betrekken? Onder zijn bewind lopen al vijf jaar op oudejaarsavond jongeren van de salafistische as-Soennah-moskee mee met de politie in de Schilderswijk om leeftijdgenoten aan te spreken op hun gedrag.²

In dit artikel wordt eerst ingegaan op de vraag wat we verstaan onder (jihadi-)salafisme en onder terrorisme; welke mogelijkheden de huidige wetgeving biedt om ons tegen dit gevaar te beschermen en hoe wetgeving die nog verder gaat zich verhoudt tot onze democratische rechtsbeginselen om vervolgens de vraag te beantwoorden of wij inderdaad salafistische organisaties zouden moeten verbieden.

Terrorisme

Een definitie van terrorisme is moeilijk te geven,

omdat het, zoals Uri Rosenthal stelt een ‘contested concept’ is, een concept waarvoor het zeer moeilijk is tot een definitie te komen.³ Ik zal in dit artikel uitgaan van de volgende omschrijving van terrorisme: ‘Angst aanjagen door – dreiging met – het willekeurig inzetten van geweld om op die manier uiteindelijk gewone burgers in het gewenste politieke ga-reel te krijgen’.⁴ Het intimideren van de bevolking; overheden/internationale organisaties verplichten iets te doen/ na te laten en het destabiliseren van de basisstructuren van een land zijn veel voorkomende strafbare feiten die samenhangen met terrorisme.⁵ De Chinezen vatten het korter samen: dood één, beangstig duizenden.

Of zoals Uri Rosenthal zei: het hedendaags catastrofaal terrorisme beoogt de totale ontwijking van een maatschappij en kan enkel met dreiging al voldoende angst aanjagen om onze maatschappij te destabiliseren.⁶ Afshin Ellian wijst op het gevaar dat terrorisme rampzalige, emotionele, ondoordachte electorale verschuivingen teweeg kan brengen.⁷

Salafisme

Het salafisme is een stroming binnen de islam die zich kenmerkt door een streven naar de ‘zuivere islam’, de islam uit de begintijd en moet niet verward worden met de orthodoxe islam die zich gedurende vele eeuwen heeft ontwikkeld. Het kent geen centrale autoriteit zoals bijvoorbeeld de Paus in de Katholieke Kerk. Het salafisme is gericht op morele ‘heropvoeding’ van moslims en op het ‘zuiveren’ van het geloof van gepercipieerde ‘nieuwlichterij’ en als vijandig ervaren ‘ketterij’. Dit streven kan leiden tot een van de buitenwereld afgegrensde levensstijl. Het biedt voor de daartoe aangetrokken personen een duidelijke identiteit, structuur en groepsbinding en een mogelijkheid om als individu een persoonlijke bijdrage te leveren aan een hoger doel.

Deskundigen schatten het aantal salafisten in

Nederland op ongeveer 45.000. Men onderscheidt binnen het salafisme grofweg drie belangrijke stromingen: het apolitieke salafisme, het politieke salafisme en het jihadi-salafisme.⁸ Het apolitieke salafisme richt zich op het persoonlijke, religieuze leven en afzondering van de niet-islamitische samenleving. Het verspreidt zijn leer *geweldloos*, alleen via da'wa (prediking). Ook het politiek salafisme verspreidt zijn leer *geweldloos* via da'wa. Het staat echter een actievere maatschappelijke rol en een sterker politiek engagement voor om zijn religieus geïnspireerde politiek-maatschappelijke doelen te bereiken. Het jihadi-salafisme verspreidt het geloof niet alleen via da'wa maar ook met geweld.⁹ Alle drie de stromingen streven naar de oprichting van een samenleving die volledig gebaseerd is op de waarden en normen van de zuivere islam en richten zich daarmee – in ieder geval impliciet – tegen de democratische rechtsstaat zoals wij die kennen. In een column waarschuwt Ellian tegen het apolitieke salafisme, omdat de stap van apolitieke salafist naar jihadi-salafist snel gezet is.¹⁰ Ook de AIVD ziet het onderscheid tussen da'wa-salafisme (geweldloos) en jihadisme (geweld) diffuser worden. Het antidemocratische karakter klinkt sterker door en het Nederlandse da'wa-salafisme lijkt van de buffer tegen het jihadisme, dat het een aantal jaren geleden nog was, juist een kweekvijver ervoor te zijn geworden.¹¹

Jihadi-salafisme

De leiders van het jihadi-terrorisme beogen een staat te vestigen die geheel gebaseerd is op de eeuwige onveranderlijke wetten zoals zij menen dat de zuivere islam die predikt en die het leven van de burgers totaal beheerst.^A Over het algemeen blijken jihadi-salafisten geworven te worden onder de geweldloze salafisten. Over wat de zuivere islam is en voorschrijft, verschillen de meningen onderling sterk, evenals over de vraag tot hoever die staat zich zal strekken.¹² Zo is er een felle discussie binnen de zuivere islam over de vraag wat het begrip *al-wala wal-labara* – afkeer en loyaliteit omwille van Allah – inhoudt. Volgens meer gematigde predikers betekent dit dat een ware gelovige wel het ongeloof moet haten, maar niet de ongelovigen.¹³ Meer rigide predikers menen dat ook de ongelovigen gehaat moeten worden. Eenzelfde verschil in opvatting bestaat over homoseksualiteit. Ook over de omgang met de eisen

die de democratische rechtsstaat stelt aan een burger ten opzichte van de eisen die het geloof stelt aan een moslim, verschillen de meningen binnen het salafisme. Velen vinden dat je als moslim een verbond bent aangegaan met het land waar je woont, en dat je vanuit dit idee dan ook de wetten en regels van dat land dient te gehoorzamen zolang je niet in je geloof belemmerd wordt. De extremisten daarentegen zijn van mening dat alleen Allah wetgever is en dat alles wat daarvan afwijkt afgewezen moet worden (*tawhid*).¹⁴ Het salafisme geeft uitgebreide en gedetailleerde regels over praktisch alles in het leven van opstaan tot slapengaan. De hoofdstroming is van mening dat voor wie niet in staat is een deel van datgene wat hem is opgedragen te verrichten, het volstaat om datgene te doen waartoe hij wel in staat is. Extremisten zijn hierin veel minder coulant.

Het Nederlands strafrecht en de bestrijding van het jihadi-terrorisme

Na 9/11 is in Nederland, net als in de rest van de EU, de wetgeving op het gebied van de bestrijding van terrorisme aanmerkelijk uitgebreid.¹⁵ Met behulp van die nieuwe wetgeving heeft het OM bijvoorbeeld de Hofstadgroep kunnen opsporen en achter de tralies kunnen krijgen. Zodra een salafist of een salafistische organisatie oproept tot geweld, biedt het strafrecht al middelen om individuele salafisten op te sluiten en salafistische organisaties te verbieden.

Het verbieden van een rechtspersoon

Strikt genomen is het verbod op een rechtspersoon geen strafrechtelijke aangelegenheid: het verbod is te vinden in artikel 2:20 Burgerlijk Wetboek (BW). De strafrechtelijke component wordt gevormd door twee zaken:

1. het Openbaar Ministerie (OM) dient het verzoek bij de civiele rechter in een rechtspersoon te verbieden op grond van het feit dat doel of werkzaamheden in strijd zijn met de openbare orde.
2. En vervolgens stelt artikel 140 Wetboek van Strafrecht (WvSr) voortzetting van een verboden organisatie strafbaar.

Een van de weinige keren dat de Hoge Raad (HR) daadwerkelijk een vereniging heeft verboden op grond van artikel 2:20 BW, namelijk in de zaak tegen pedofielenvereniging Martijn, oordeelde de HR dat de vereniging een bedreiging voor de openbare orde vormt, niet meebrengt dat zij verboden wordt ver-

A 9/11, de aanval op de Twin Towers en het Pentagon door aanhangers van Al Qua 'da wordt vaak gezien als het moment waarop in het Westen het besef doordrong dat er een aanval of onze manier van leven werd gepleegd.

klaard en wordt ontbonden; daarvoor moeten, aldus de HR, gronden worden aangevoerd die zwaarder wegen dan de *fundamentele vrijheid van vereniging*.

Is het feit dat lidmaatschap van een salafistische organisatie de kans vergroot dat iemand zich bekeert tot het jihadi-terrorisme voldoende rechtvaardigingsgrond om de organisatie te verbieden, nu de organisatie zelf, noch haar leiders, geweld propageren? Het is wellicht interessant te kijken welk percentage da'wa salafisten de overstap naar jihadi maakt?

Eind 2014 telde Nederland 162 jihadstrijders. Op 45.000 salafisten is dat nog geen procent.¹⁶ Hoe groot is de kans dat de HR tot het oordeel zal kunnen komen dat een geweldloze salafistische organisatie verboden moet worden, enkel op basis van het feit dat minder dan één procent van haar leden in het verleden zich tot een gewelddadige organisatie heeft bekeerd? Ook het enkele feit dat een organisatie een niet-democratische orde wenselijk acht, zal niet voldoende rechtsgrond bieden voor zo een zwaar verbod.

Het Verbieden van het salafisme in een weerbare democratie

Het strafrecht biedt het OM middelen om individuen, die samenspannen met een terroristische oogmerk, die oproepen tot het plegen van aanslagen of die werven voor een terroristische organisatie op te sporen, te vervolgen en zwaarder te straffen dan 'gewone' criminelen. Ook zijn bepaalde entiteiten die banden hebben met Osama bin Laden, het Al-Qa'ida-netwerk en de Taliban van rechtswege verboden.¹⁷ Bijzondere opsporingsbevoegdheden kunnen sneller ingezet worden als er aanwijzingen zijn dat er mogelijk sprake is van terrorisme.

Nu er echter aanwijzingen zijn dat het – op zich geweldloze – apolitieke en het politieke salafisme een opstap kan zijn naar jihadi-salafisme, rijst de vraag wat de Nederlandse staat kan en moet doen tegen organisaties die deze vormen van geweldloos salafisme propageren. Het apolitieke salafisme, noch het politieke salafisme roepen op tot het plegen van geweld. Zij kunnen dus ook niet van terrorisme worden beticht. Hun gevaar schuilt enerzijds in het feit dat ze blijkbaar een kweekvijver zijn voor jihadi-salafisme en anderzijds dat zij een samenleving nastreven die haaks staat op de normen en waarden van onze democratische rechtsstaat.

Wat als mensen zich beroepen op godsdienstige of ideologische opvattingen om zich te keren tegen onze democratische rechtsstaat? Het is in onze democratische rechtsstaat toegestaan, ja het wordt zelfs nuttig geacht dat mensen en organisaties zich

op basis van godsdienstige of ideologische overtuigingen, kritisch opstellen tegenover het democratische systeem. Wanneer vinden we dan dat de grens overschreden wordt? Dat er geen sprake meer is van zinvolle kritiek, maar van een bedreiging van de democratische rechtsorde en dat we die bedreiging een halt moeten toeroepen?

In het kader van deze vraag is het interessant te onderzoeken of de dissertatie van Bastiaan Rijpkema ons verder kan helpen. In zijn onlangs verschenen *Weerbare Democratie* bepleit Rijpkema de mogelijkheid van een rechterlijk partijverbod wanneer een politieke partij als doelstelling heeft het democratisch zelf-correctievermogen van een staat af te schaffen.¹⁸ Ter onderbouwing stelt hij dat de democratie een aantal inherente zwakheden kent: Eén daarvan is dat ook – antidemocratische – vijanden worden toegelaten in het hart van haar systeem: het parlement.¹⁹

Zou men naar analogie van het door Rijpkema voorgestelde partijverbod ook andere organisaties dan politieke partijen mogen verbieden omdat zij het democratisch zelf-correctievermogen wensen af te schaffen? Een salafistische organisatie die niet tevens een politieke partij is, kan niet tot het parlement doordringen en kan dus ook geen wetten voorstellen of aangenomen krijgen die het democratisch vermogen tot zelfcorrectie kunnen afschaffen. Rijpkema's argumentatie biedt dus eerder geschut om salafistische organisaties niet te verbieden dan om ze wel te verbieden. Dit standpunt krijgt ook steun van Michael Ignatieff, de Cleveringa-hoogleraar 2013-2014, die er juist voor pleit in maatschappijen met veel verschillende meningen zoals Nederland de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst pas te laten wijken voor de bescherming van de openbare orde wanneer zij die haat uiten ook terroristische (mis)daden gaan steunen.²⁰ En voor het aanpakken van steun aan terroristische (mis) daden biedt het Nederlands recht al rechtsmiddelen zoals we hierboven zagen.

Andere middelen om het jihad salafisme te bestrijden

Er blijken andere mogelijkheden te zijn om met minder vergaande middelen de functie van geweldloos salafisme als kweekvijver voor jihadi-salafisten terug te dringen. Zo worden er al vaak activiteiten succesvol verstoord,^B komt Ellian met het interes-

^B L. Asscher, *Beleidsreactie op de notitie 'Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek'*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2015-0000256413, 8 september 2015.

sante voorstel wantrouwen tussen de groepen aan te wakkeren en overweegt minister Asscher het verheerlijken van radicaalislamitische organisaties als Islamitische Staat strafbaar stellen.²¹ Jozias van Aartsen 'betrekt' een salafistische moskee verder bij onze maatschappij door samen de orde in de wijk te gaan bewaken en creëert daarmee de ruimte voor een dialoog die er in resulteert dat de moskee afscheid neemt van een omstreden imam.²²

Conclusie

Om de vraag of we salafistische organisaties, die wel antidemocratisch zijn, maar niet tot geweld oproepen – ook moeten verbieden – enkel omdat jihadi-terroristen vaak eerst geweldloze salafisten zijn geweest te kunnen beantwoorden zijn in het bovenstaande in vogelvlucht een aantal zaken behandeld. Ten eerste, het terrorisme, het salafisme en meer in het bijzonder het jihadi-terrorisme, het gevaar dat inmiddels niet alleen van het jihadi-salafisme, maar ook van het geweldloze salafisme uitgaat, omdat dit een kweekvijver blijkt te zijn voor jihadi-salafisten. Ten tweede, de middelen waarover wij zowel in ons strafrecht als elders beschikken om terrorisme te bestrijden en om organisaties die een gevaar vormen voor de openbare orde te verbieden. En ten slotte een afweging tussen het belang van handhaving van de beginselen van onze democratische rechtsstaat en het nemen van antidemocratische maatregelen, zoals het verbieden van een godsdienstige organisatie om diezelfde rechtsstaat te redden.

De conclusie is dat we hier verkeren in een spanningsveld dat hoort bij de Verlichtingsidealen. Wat moet in casu zwaarder wegen, de bescherming van burgers tegen overheidswillekeur of de bescherming van de mens tegen zijn medemens?²³ Gezien de jurisprudentie van de HR in de zaak Martijn over het zwaarwegende belang van de fundamentele vrijheid van vereniging, zal een rechterlijk verbod op grond van artikel 2:20 BW niet snel worden uitgesproken.

In de literatuur is terughoudendheid te bespeuren ten aanzien van een verbod op alle vormen van salafisme, zolang deze geen geweld propageren. Waar Rijkkema pleit voor de mogelijkheid van een rechterlijk verbod voor bepaalde antidemocratische politieke partijen, is een belangrijke rechtvaardiging

daarvoor het gegeven dat een politieke partij door-dringt tot ons wetgevend instituut. Dit argument is niet van toepassing op de religieuze, salafistische organisaties. Zij vormen immers geen politieke partij die meedoet aan de verkiezingen in Nederland. Dit krachtige argument om salafistische organisaties niet te verbieden zolang deze niet oproepen tot geweld wordt nog versterkt door het pleidooi van Ignatieff om juist in een samenleving met een veelheid aan religieuze en seculiere meningen, de vrijheid van meningsuiting en godsdienst niet op te offeren aan overwegingen van openbare orde.²⁴

In navolging van Etzioni en Ignatieff, is mijn voorlopige conclusie dan ook terughoudendheid te betrachten en eerst een kans te geven aan andere methoden waarbij met minder vergaande middelen de functie van geweldloos salafisme als kweekvijver voor jihadi-salafisten wordt verstoord. Daarop voortbouwend kunnen we wellicht salafistische da'wa organisaties er van overtuigen dat het goed zou zijn als zij actief zouden gaan prediken tegen jihadi-terrorisme. Zij hebben gezag en op die manier kunnen zij aantonen actief te werken aan het voorkomen van jihadi-terrorisme en zich van iedere verdenking van steun aan jihadi-salafisme te ontdoen.²⁵ Kortom, het salafisme moet krachtig worden aangepakt, maar het ultieme middel van een verbod moet voorlopig pas gebruikt worden als er sprake is van geweld of van een oproep tot geweld. Zo kunnen we weerbaar vasthouden aan onze eigen principes zonder onze democratische rechtsstaat in gevaar te brengen.

D. (Daniëlla) Gidaly is oud-gemeenteraadslid Den Haag voor de VVD en student rechtsfilosofie.

Eindnoten

- 3) Tweede Kamer, Vergaderjaar 2015-2016, 34300 VI, nr. 41. Vaststelling begroting Veiligheid en Justitie 2016, artikel 2:20 BW.
- 4) Den Haag Centraal, 'Van Aartsen zet samenwerking met as-Soennah-moskee door', *Den Haag Centraal*, 7 januari 2016.
- 5) Uri Rosenthal, 'Terrorisme', in: *Terrorisme, Studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, onder redactie van E. R. Muller, U. Rosenthal en R. de Wijk, Deventer, 2008, p. 7.
- 6) In praktisch alle definities van terrorisme komen deze elementen voor volgens *Frequenties of Differential Elements* zoals geciteerd door Rosenthal 2008, p. 10.
- 7) Kaderbesluit Europese Unie, Kamerstukken II, 2001/2 23 490, nr. 221.
- 8) Rosenthal 2008, p. 12,18, zo ook Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam: Uitgeverij Cossee 2004, p. 119.
- 9) A. Ellian, 'De juridisch, ideologische strijd over de strijd

Voorbeelden van verstoring: Ronselaars worden aangepakt, verspreiders van de ideologie worden verstoord, hun bereik beperkt en verspreiding van de radicale boodschap wordt een halt toegeroepen. Radicalisering wordt gesignaleerd, tegengegaan, nieuwe aanhang van de jihadistische beweging wordt voorkomen en tegengeluiden worden gestimuleerd.

- tegen het terrorisme, *'Terrorisme, Studies over terrorisme en terrorismebestrijding'*, onder redactie van E. R. Muller, U. Rosenthal en R. de Wijk, Deventer: Kluwer 2008, p. 665-667; Rosenthal 2008, p. 14. Hij nuanceert in die zin dat hij stelt dat het tegenwoordig vaak religieus geïnspireerd is en dat naast moslimterrorisme in Zuidoost-Azië ook terrorisme op basis van andere religies voorkomt.
- 10) AIVD, *Transformatie van het jihadisme in Nederland Zwermdynamiek en nieuwe slagkracht*, Den Haag, 30 juni 2014, p. 32.
 - 11) AIVD en NCTV, *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek*, Den Haag, september 2015, p. 5.
 - 12) A. Ellian, 'AIVD wil maar niet begrijpen dat salafisme leidt tot jihadisme', *Elsevier*, 2 december 2015.
 - 13) AIVD, *Transformatie van het Jihadisme in Nederland*, p. 31.
 - 14) AIVD en NCTV, *Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek*, p. 12.
 - 15) Ineke Roex, Sjef van Stiphout, Jean Tillie, *Salafisme in Nederland*, IMES in samenwerking met CBS, p. 91.
 - 16) Ibidem, pp. 94-5.
 - 17) Kaderbesluit van de raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding (2002/475/JBZ) Pb EG L 164 op 22 juni 2002.
 - 18) Rob Bertholee, *Jihadism on the rise. The Dutch perspective*. Speech gegeven aan het Policy Forum bij The Washington Institute, 4 december 2014.
 - 19) Verordening (EG) nr. 881/2002 van de Raad van 27 mei 2002 juncto artikel 2:20 BW.
 - 20) B. Rijkema, *Weerbare Democratie*, Amsterdam, 2015, p. 156.
 - 21) Ibidem, p. 13.
 - 22) Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam: Uitgeverij Cossee 2004, p. 14, zo ook: A. Ellian, 'Exploring the Limits of Freedom: Heresy in a Free Society', in: A. Ellian & G. Molier, *Freedom of speech under attack*, Den Haag, 2015, p. 232 en Gerry van der List, 'Zorg om fundamentalistische islam terecht, verbod gaat te ver', *Elsevier* nr. 49, 5 december 2015.
 - 23) Vaste commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de vaste commissie voor Veiligheid en Justitie dd., 10 december 2015.
 - 24) Den Haag Centraal, 'Van Aartsen zet samenwerking met as-Soennah-moskee door'.
 - 25) Ellian 2008 ,p. 662, 664, Amitai Etzioni, *The new golden rule, Community and Morality in a democratic society*, New York: BasicBooks: 1996, p. 25.
 - 26) Michael Ignatieff, *Het minste kwaad*, Amsterdam, 2004, p. 121.
 - 27) A. Ellian, 'Schuld, verwijtbaarheid en verantwoordelijkheid', in: Uri Rosenthal, Erwin Muller en Arnout Ruitenber, *Het terroristische kwaad. Diagnose en bestrijding*, Den Haag, 2005, p. 162.

VOORBIJ PATERNALISME EN EIGEN SCHULD: EEN PLEIDOOI VOOR EEN GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR PUBLIEKE GEZONDHEID

– Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels –

Is het onrechtvaardig wanneer burgers moeten opdraaien voor de zorgkosten van onverantwoordelijk gedrag door medeburgers? In dit artikel beargumenteren Beatrijs Haverkamp en Tjidde Tempels dat het idee dat alleen het individu verantwoordelijk is voor zijn ongezonde leven gebaseerd is op een versimpeld beeld van de werkelijkheid.

Stijgende zorgkosten en de roep om een gezondere leefstijl

De voordelen van goede gezondheid zijn onomstreden. Immers, een gezondere bevolking zorgt voor meer welvaart door meer arbeidskracht en minder zorgkosten. Bovendien blijkt uit onderzoek van o.a. het SCP dat voor 60% van de Nederlanders 'gezondheid' de belangrijkste waarde is.¹ Het is dan ook niet vreemd dat politici van links tot rechts stellen dat iedereen goede zorg verdient.² Echter, goede gezondheidszorg heeft een prijskaartje. In 2013 waarschuwde het CPB dat de uitgaven in de zorg de voorgaande jaren in rap tempo waren toegenomen en dat deze kosten binnen dertig jaar kunnen oplopen tot maximaal 31% van de begroting.³

De afgelopen jaren hebben verschillende kabinetten stappen gezet om de zorg betaalbaar te houden. Deze beleidsmaatregelen waren vaak financieel van aard, zoals de versoering van het basispakket, de hogere eigen bijdrage en de – niet geheel onomstreden – inkomensafhankelijke zorgpremie die in 2013 in het regeerakkoord stond. Daarnaast maakt men gebruik van preventieve maatregelen zoals vaccinaties, de rookvrije werkomgeving en recenter, het alcoholverbod voor jongeren. Hoewel minister Schippers er de afgelopen twee jaar in lijkt te zijn geslaagd de uitgavengroei te beperken, blijft de zorg met 74,6 miljard euro een van de grootste kostenposten op de rijksbegroting.⁴ De verwachting is dat, door zowel de toenemende vergrijzing als door de snelle ontwikkeling van nieuwe biomedische technologieën en behandelmethoden, de kosten voor evenwel de medische zorg als de langdurige zorg zullen blijven toenemen.

In het maatschappelijk debat over de verdeling van de zorgkosten en de toegankelijkheid van goede zorg, zien we dat er vaker aandacht komt voor die

andere belangrijke factor die onze gezondheid bepaalt, namelijk leefstijl. Steeds meer onderzoeken wijzen op het verband tussen dat laatste en een groot aantal veelvoorkomende ziektes zoals hartfalen, COPD en diabetes type II. Het genoemde preventiebeleid dat al wordt gevoerd om de publieke gezondheid te verbeteren, gaat volgens sommigen nog niet ver genoeg. Ondanks deze maatregelen blijven er natuurlijk mensen die ongezond leven, hierdoor ziek worden en vervolgens wel aanspraak maken op collectieve zorg. Hier lijkt in de publieke perceptie de schoen te wringen. Waarom zou de samenleving de kosten moeten dragen voor dergelijke 'leefstijlgerelateerde ziektes', terwijl deze toch vooral een persoonlijke verantwoordelijkheid zijn? Want is het niet je eigen keuze om veel en ongezond te eten, weinig te sporten of te roken?⁵

Onderzoek van NIVEL en het Sociaal Cultureel Planbureau laat zien dat deze vraag onder veel burgers leeft. 40 tot 50% procent van de Nederlandse bevolking zou het prima vinden wanneer ongezond levende burgers een hogere premie zouden moeten betalen.⁶ Zelfs een gedeelte van het behandelend personeel in de zorg lijkt zich te kunnen vinden in dit idee.⁷ Ook in de politiek wordt dit idee vaker geopperd. Zo gaf toenmalig minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Hans Hoogervorst al aan dat solidariteit zijn grenzen heeft, 'zeker als mensen ziek worden ten gevolge van een ongezonde levensstijl'⁸ en in 2011 gaf de Raad voor Volksgezondheid en Zorg (de huidige Raad voor Volksgezondheid en Samenleving) de regering het advies een leefstijlgevoelige zorgpremie in te voeren.⁹

Voorheen kleeften er veel praktische bezwaren aan een dergelijk plan, want hoe konden zorgverzekeraars in de gaten houden of mensen gezond leefden? Met de opkomst van self-tracking devices

en gezondheidsapps is het tegenwoordig al veel gemakkelijker om in kaart te brengen wat iemands BMI, bloeddruk en cholesterol percentage is en hoeveel stappen hij of zij per dag zet. Het invoeren van een leefstijlgevoelige zorgpremie lijkt daarmee gemakkelijker dan ooit. Voorstanders van een dergelijk systeem zien het als een win-win situatie: de individuele gezondheid gaat erop vooruit, terwijl de collectieve zorgkosten aanzienlijk zullen afnemen.¹⁰

Om die laatste mythe maar gelijk de wereld uit te helpen: het uitbannen van overgewicht en roken, zou alleen voor de korte termijn van 20 jaar tot een vermindering van zorgkosten leiden, daarna zullen kosten alsnog toenemen door een toename van ouderdomsziekten.¹¹ Dat laat onverlet dat wanneer het op korte termijn wel tot verhoogde zorgkosten leidt, men alsnog kan stellen dat het onrechtvaardig is wanneer medeburgers moeten opdraaien voor de kosten die onverantwoordelijk gedrag met zich meebrengen. Het is dit idee – dat het rechtvaardig zou zijn om mensen zelf te laten betalen voor de zorgkosten die het resultaat zijn van hun gedrag – dat we in deze bijdrage in een ander licht willen plaatsen. Naast een aantal principiële bezwaren, laten we zien dat het idee dat alleen het individu verantwoordelijk is voor zijn ongezonde leven gebaseerd is op een versimpeld beeld van de werkelijkheid. We beargumenteren tot slot dat verantwoordelijkheid voor gezondheid een gedeelde verantwoordelijkheid is van zowel individu, overheid als industrie.

Verantwoordelijkheid: tussen pech en keuze

Dat het rechtvaardig is om mensen verantwoordelijk te houden voor de keuzes die zij maken, is op zichzelf een vrij breed geaccepteerd idee.¹² Wie een ander aanrijdt op straat door dronkenschap, moet daar de consequenties van dragen. Waarom dan niet ook de leverpatiënt voor de kosten laten opdraaien waar overmatig drankgebruik toe heeft geleid? Het idee dat het rechtvaardig is om verantwoordelijkheid te verbinden aan eigen, individuele keuzes, kan – wanneer dit consequent doordacht wordt, tot wereldvreemde of harde conclusies leiden.

Dit wordt duidelijk wanneer we kijken naar de politiek-filosofische discussie die de zogenaamde 'luck egalitaristen' voeren.¹³ Deze liberale denkers onderschrijven in hoge mate het Rawlsiaanse idee van kansgelijkheid – mensen met gelijke talenten en motivaties deze te ontwikkelen verdienen gelijke kansen op onderwijs en werk ongeacht hun afkomst. Echter, in tegenstelling tot Rawls kennen ze een veel grotere rol toe aan individuele verantwoordelijkheid.¹⁴ Ze stellen grofweg dat men *niet* verant-

woordelijk is voor alles wat men 'onvrijwillig' – door toeval of pech – overkomt, en stellen daarnaast dat ieder individu de verantwoordelijkheid moet dragen voor de gevolgen van zijn of haar handelen, wanneer deze gevolgen 'redelijkerwijs' konden worden verwacht. Zo stelt Rakowski bijvoorbeeld dat wanneer iemand ervoor kiest om in een uiterwaarde te gaan wonen, hij niet gecompenseerd hoeft te worden wanneer zijn huis vervolgens getroffen wordt door een overstroming. Dit is immers zijn eigen verantwoordelijkheid, omdat de betreffende persoon had kunnen weten dat er een kans was dat de rivier buiten haar oevers zou treden én hij er ook prima voor had kunnen kiezen ergens anders te gaan wonen.¹⁵ Rakowski's idee is misschien radicaal, maar zijn visie illustreert het basale idee dat men gecompenseerd moet worden voor *ongekozen omstandigheden*, maar niet voor situaties die ontstaan zijn door *eigen keuze*.

Hoewel een dergelijk begrip van rechtvaardigheid en gelijkheid sturing zou kunnen geven aan het debat over persoonlijke verantwoordelijkheid voor gezondheid, zitten er twee belangrijke problemen in vervat. Een eerste probleem is hier dat een dergelijk onderscheid tussen keuze en pech kan leiden tot een vreemd soort slachtoffermentaliteit, aangezien alles wat men onvoorzien overkomt én nadelig is voor de kans op welzijn of succes, wordt gezien als onrecht. Geboren worden met een laag IQ, niet overdreven bedeed zijn met schoonheid, of juist 'belast' zijn met een verfijnde smaak en daardoor aanzienlijk meer boodschappenkosten hebben dan anderen, worden zo gezien als zaken waarvoor mensen compensatie verdienen. Elizabeth Anderson herinnert ons er in dit kader aan dat rechtvaardigheid uiteindelijk niet gaat over het compenseren van toevallige verschillen in talent, schoonheid of smaak, maar over de vraag of mensen gelijkwaardig behandeld worden.¹⁶ Dat wil niet zeggen dat dit nooit om enige vorm van compensatie vraagt, maar een dergelijke tegemoetkoming zou niet gebaseerd moeten zijn op jaloezie of medelijden, maar op de vraag of gelijke behandeling dit vereist. Zo heeft in Nederland iedereen recht op onderwijs en talentontwikkeling, maar dat betekent niet dat er een recht bestaat op slim en getalenteerd zijn.

Een tweede bezwaar is dat het tot het andere, minstens zo problematische, uiterste kan leiden, want terwijl ongelukkige pech om compensatie lijkt te vragen, is de samenleving of de overheid tot niets verplicht als het gaat om zaken die worden beschouwd als een kwestie van 'vrije keuze' en dus als eigen verantwoordelijkheid. Dit kan gemakkelijk leiden tot stigmatisering en uitsluiting van diege-

nen die zich naar het oordeel van de samenleving 'onverantwoord' gedragen. Om bij eerdergenoemd voorbeeld te blijven: wie een ander aanrijdt door dronkenschap, en daarbij bovendien zelf letsel oploopt, kan volgens de luck egalitaristische redenering geen aanspraak maken op (vergoeding van) medische zorg. Evenzo lijkt uit deze redenering te volgen dat het onrechtvaardig is als we ziek worden door stomtoevallige celdelingen en dat we om die reden een vergoeding van medische behandeling verdienen. Wanneer kanker echter een gevolg is van het roken van een pakje sigaretten per dag, zouden we zelf onze portemonnee moeten trekken. Dergelijk wegzetten van mensen die zich in hun dagelijks leven niet aan de heersende gezondheidsnormen houden, zouden liberalen die het ideaal van een zo neutraal mogelijke overheid omarmen, aan het hart moeten gaan.

Een luck egalitairistisch rechtvaardigheidsbegrip vraagt om een strikt onderscheid tussen situaties die het resultaat zijn van een vrije, individuele keuze, en situaties die het gevolg zijn van domme pech. Behalve de genoemde uitsluiting en stigmatisering enerzijds, en de neiging tot een slachtoffermentaliteit anderzijds, is het probleem ook dat dit onderscheid nauwelijks te maken valt. In het volgende deel laten we zien dat dit bij uitstek geldt voor gezondheid: niet alleen biologische, maar vooral ook maatschappelijke factoren zijn hiervoor bepalend.

Sociale determinanten van gezondheid

Sinds de jaren '70 van de vorige eeuw wordt er door sociaal-epidemiologen veel onderzoek gedaan naar de sociale determinanten van gezondheid. Daarbij wordt gekeken naar de relatie tussen het vóórkomen van ziekten, en zaken als inkomen, werk en werkloosheid, opleidingsniveau, gedrag, woonomgeving en sociale banden. Uit deze studies blijkt dat sociale status – veelal afgeleid van inkomen- of opleidingsniveau – een sterk bepalende factor is voor gezondheid. Hoe armer mensen en hoe lager opgeleid, hoe slechter hun gezondheid. De meest toonaangevende studies op dit vlak zijn de Britse Whitehall Studies. Tussen 1967 en 1977 werd door onderzoekers de gezondheid van een groep van zo'n 18.000 (manelijke) Londense ambtenaren gevolgd. Gedurende een periode van 10 jaar hielden zij o.a. overlijden en doodsoorzaak van de verschillende ambtenaren bij. Het sterftecijfer onder mannen tussen de 40-64 jaar bleek onder ambtenaren in de laagste schaal (ondersteunend personeel zoals portiers en bodes), driemaal hoger te liggen dan in de hoogste schaal (bestuursambtenaren). Zowel het sterftecijfer als de

morbiditeit (m.n. hart- en vaatziekten en long- en ademhalingsproblemen) bleken af te nemen bij stijging op de arbeidsschaal.¹⁷

Wat opvalt aan de Whitehall Studies, is dat deze verschillen niet volledig verklaard kunnen worden door te wijzen op absolute armoede. In een verzorgingsstaat als het Verenigd Koninkrijk is toegang tot medische zorg voor iedereen gelijk, en ook de laagst ingeschaalde ambtenaren hebben een redelijk inkomen. Het is het *relatieve* verschil in sociale status dat de voorspellende factor blijkt.

Ook andere Europese en Amerikaanse studies laten zien dat de levensverwachting daalt, hoe verder men de sociaaleconomische ladder afdaald. Het gedeelde inzicht van al deze studies is dat inkomen en opleidingsniveau bepalend zijn voor gezondheid via zowel materiële omstandigheden – goede behuizing en leefomgeving, goede arbeidsomstandigheden en toegang tot gezonde voeding – als via psychosociale factoren. Dit laatste betekent dat een lage sociale status vaak in verband wordt gebracht met (aanhoudende) stress door zaken als het ervaren van controlegebrek in het werk, discriminatie, baanonzekerheid, en algemene minderwaardigheidsgevoelens. Dergelijke stress verhoogt niet alleen de kans op depressies, maar leidt ook tot een slechtere fysieke conditie door verhoogde aanmaak van stresshormonen die het immuunsysteem verzwakken en de bloeddruk verhogen.¹⁸

In de complexiteit van verbanden tussen sociale status, materiële omstandigheden en psychosociale factoren, spelen ook gedrag en leefstijl een rol. Hoewel roken en een hoog BMI de grote verschillen in levensverwachting niet volledig kunnen verklaren, wordt er in armere milieus aanzienlijk meer gerookt en is het aantal mensen met een hoog BMI er veel groter, dan onder rijkere en hoger opgeleide groepen.¹⁹ Aangezien eten, bewegen, drinken en roken in principe individueel gedrag betreft, wordt dit gemakkelijk gezien als een kwestie van eigen verantwoordelijkheid. Dat overschat echter de invloed die het individu heeft op zijn of haar gedrag. Vaak gaat het hier bijvoorbeeld om sociale gewoonten: wanneer je vrienden, partner of collega's roken en er een ongezond eetpatroon op nahouden, dan is het lastig om daarvan af te wijken. Dat heeft overigens niet noodzakelijk te maken met een gebrek aan kennis over de gevolgen voor je gezondheid: Jarvis en Wardle vonden bijvoorbeeld dat de wens om te stoppen met roken even sterk aanwezig is in lagere sociale klasse, als bij rokers in de hogere sociale klassen.²⁰ Bovendien geldt zeker voor roken en alcoholgebruik, dat de verslavende effecten een extra

belemmering vormen om te stoppen, maar ook voor consumptie van 'ultra-processed foods' (producten met veel suiker, vet, kleur- geur- en smaakstoffen) wordt gesuggereerd dat verslaving een rol speelt in het ontstaan van obesitas.²¹ Het feit dat een lage sociale status kans op aanhoudende stress vergroot en dat rokers een kalmerende werking toekennen aan hun dagelijkse sigaretten, maakt het niet verwonderlijk dat de korte termijn geneugten het hier winnen van de lange termijn voordelen.

Wat dit alles laat zien, is dat gezondheid, begrepen als afwezigheid van ziekten, moeilijk kan worden begrepen als een kwestie van louter individuele keuze. Het individu in zijn eentje verantwoordelijk houden is dan ook onterecht en stigmatiserend: hoe kleiner de invloed is op het eigen gedrag en de gevolgen ervan, hoe groter de schandvlek op de mensen met obesitas en de rokers zal zijn, wanneer zij hiervoor veroordeeld worden. Tegelijkertijd moeten we ervoor waken geen meelijwekkende schepsels te maken van de ongezond levende medemens, willen we het idee van gelijkwaardigheid serieus nemen.

Een gedeelde verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid

Als sociaaleconomische status zo bepalend is voor gezondheid, is het voor de hand liggend om te pleiten voor een egalitaire samenleving. Maar hoe belangrijk gezondheid ook mag zijn, het kan geen alles rechtvaardigende waarde zijn. Het goede leven heeft meer om handen dan gezondheid alleen, en aan het idee van strikte sociaaleconomische gelijkheid omwille van gezondheid hangt een totalitair luchtje. Als we gezondheid belangrijk vinden, geeft het hierboven geschetste beeld van gezondheid als maatschappelijk 'product' in elk geval aanleiding de vraag te stellen in hoeverre er een taak ligt voor de rest van de samenleving.

In plaats van het debat rond verantwoordelijkheid te framen in termen van persoonlijke verantwoordelijkheid, is het vruchtbaarder gezondheid als een collectief goed te beschouwen, en derhalve te zien als een gedeelde verantwoordelijkheid van verschillende maatschappelijke actoren.²² Zoals we hebben laten zien, zijn gezondheidsproblemen dermate complex dat het niet mogelijk is om één actor verantwoordelijk te houden voor bepaalde problemen en dat het ook weinig effectief is om dit te doen wanneer we de deze problemen daadwerkelijk willen oplossen.²³ De tendens in het publieke debat over gezondheid lijkt te zijn om ofwel het individu dat zich voedt met *fastfood*, rookt en weinig beweegt verantwoordelijk te houden, dan wel te stellen dat

de overheid de verantwoordelijkheid heeft om met meer regelgeving en maatregelen te komen om de gezondheidsverschillen te verkleinen.

Volgens filosofe Iris Marion Young biedt een dergelijk terugkijkend perspectief op verantwoordelijkheid weinig heil als het gaat om problemen waarvan de oorzaken in maatschappelijke structuren liggen, zoals veelal het geval is bij ziekte en gezondheid. We moeten een meer prospectieve houding aannemen en ons niet alleen afvragen wie gezondheidsproblemen veroorzaken, maar vooral ook kijken wie het best gepositioneerd zijn om actie te ondernemen om het probleem op te lossen.²⁴ Dit betekent dat we onze blik moeten verbreden en kijken welke maatschappelijke actoren zich in het netwerk bevinden waarbinnen gezondheidsproblemen ontstaan. Als we dit netwerk in ogenschouw nemen dan zien we dat er naast overheid en individuen, een belangrijke rol is weggelegd voor andere actoren zoals scholen en werkgevers, maar ook restaurants, supermarkten en producenten.²⁵

Hoewel de rol van scholen en families steeds meer erkend wordt door beleidsmakers, blijft publieke erkenning van de mogelijke positieve invloed van de private sector relatief beperkt. Dit is opmerkelijk aangezien in het debat over maatschappelijk verantwoord ondernemen juist meer aandacht komt voor een mogelijk grotere reikwijdte van bedrijfsverantwoordelijkheid. In het bijzonder in situaties waar sprake is van marktfalen, de overheid zwak is of niet de benodigde expertise heeft, lijkt een beroep op een grote sociale en politieke verantwoordelijkheid van bedrijven gerechtvaardigd.²⁶ Eén van de industrieën waar bijvoorbeeld nog meer stappen gezet kunnen worden ten aanzien van publieke gezondheid, is de voedselsector. Door de verspreiding van o.a. 'gemaksvoedsel' is de voedselindustrie direct betrokken bij de huidige problemen met de publieke gezondheid.²⁷ De huidige praktijk van informatievoorziening in de vorm van logo's en vinkjes kan helpen deze impact ten goede te keren, maar het is de vraag of men eigenlijk niet verder zou moeten gaan dan louter informatievoorziening. Immers, het zijn juist deze bedrijven die de kennis en de capaciteit hebben om meer gezonde producten te ontwikkelen en consumenten kunnen stimuleren een meer gezonde keuze te maken. Naast het ontwikkelen van gezondere producten, of het gefaseerd terugbrengen van ongezonde producten, kunnen deze bedrijven hun marketingkwaliteiten ook ten goede gebruiken.²⁸ In plaats van de cola op ooghoogte in het schap te plaatsen of de kleurige kinderkoekjes te promoten op de sportdag van de lokale basisschool, kunnen

deze dergelijke technieken even goed worden aangewend om mensen een gezonde keuze te laten maken.

De industrie is slechts één van die maatschappelijke actoren die een grotere rol zou kunnen spelen om de publieke gezondheid te verbeteren. Onze visie op gezondheid als gedeelde verantwoordelijkheid impliceert dus niet dat het individu geen verantwoordelijkheid meer zou hoeven dragen over zijn eigen gezondheid, of dat de overheid geen zorg meer zou hoeven dragen voor de publieke gezondheid. Het individu blijft in belangrijke mate verantwoordelijk voor zijn of haar eigen gedrag, maar kan er niet als *enige* op worden afgerekend wanneer dit tot problemen leidt. De overheid behoudt hier haar rol in het beschermen en bevorderen van gezondheid. Wat we laten zien is dat *meerdere* actoren betrokken zijn bij dit complexe probleem en dat deze andere maatschappelijke actoren ook een verantwoordelijkheid delen voor de nationale en globale gezondheidsproblematiek. Gedeelde verantwoordelijkheid betekent dat verschillende actoren elkaar aanspreken op hun verantwoordelijkheid en elkaar stimuleren deze verantwoordelijkheid ook te nemen.^A

Conclusie

We begonnen met de vraag hoe rechtvaardig het is om het individu verantwoordelijk te houden voor de zorgkosten die hij of zij maakt door individueel gedrag. We hebben er hier op gewezen dat het maken van dit onderscheid tussen keuze en pech ten eerste op principiële bezwaren stuit. Daarnaast hebben we laten zien dat een focus op individuele keuze ons verblindt voor de complexe, maatschappelijke factoren die onze gezondheid bepaalt. Door verantwoordelijkheid niet langer te zien als iets wat we primair proberen toe te schrijven aan alleen het individu of de overheid, doorbreken we het dominante discours over verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid.

Verantwoordelijkheid voor publieke gezondheid moet worden gezien als een gedeelde verantwoordelijkheid waarin alle betrokken actoren – van burger en overheid tot school en producent – een rol spelen. Pas wanneer we erkennen dat dat dit een gemeenschappelijk probleem is waarin zowel individuen, private en publieke actoren een verantwoordelijkheid hebben, kunnen we richting een duurzame oplossing voor de gezondheidsproblematiek komen.

A I.M. Young, 'Responsibility and Global Justice: A Social Connection Model', *Social Philosophy and Policy*, vol. 23(1), 2006, pp. 102–30.

T.H. (Tjidde) Tempels MSc, MA is als promovendus verbonden aan Wageningen University.

B. (Beatrijs) Haverkamp MA is als promovendus verbonden aan Wageningen University.

Eindnoten

- 1) S. Kooiker, 'Je gezondheid is je kostbaarste bezit.' De veranderde waarde van gezondheid in de periode 1966-1993. In: S.E.Kooiker en M. Mootz (red.). *Patiënt en professie: culturele determinanten van medische consumptie*, Sociaal en Cultureel planbureau, Rijswijk, 1996.
- 2) E. Plooij-van Gorsel, M. van der Aa, F. de Gruil, C. Lockefeer-Maas, T. Roelveld, en J. Tielen, *Kunnen Kiezen – Vrijheid, keuzes en rechtvaardigheid in de curatieve gezondheidszorg*. TeldersStichting, Den Haag, 2015.
- 3) C. Ewijk, A. Van der Horst, en P. Besseling, *Gezondheid loont | Tussen Keuze en Solidariteit*. Centraal Planbureau, Den Haag, 2013.
- 4) Rijksoverheid (n.d.). *Huishoudboekje van Nederland 2016*. Geraadpleegd op 15-3-2016: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/prinsjesdag/inhoud/miljoenennota-rijksbegroting-en-troonrede/huishoudboekje>.
- 5) E. Plooij-van Gorsel, M. van der Aa, F. de Gruil, C. Lockefeer-Maas, T. Roelveld, en J. Tielen, *Kunnen Kiezen*.
- 6) S. Kooiker, S., Klerk, M. de, Berg, J. ter en Schothorst, J. *Meebetalen aan de zorg*. http://www.scp.nl/nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2012/Meebetalen_aan_de_zorg; B. Koopmans, J. Korevaar, e.a., *NIVEL Overzichtstudies: preventie kan effectiever! Deelnamebereidheid en deelnamevrouw aan preventieprogramma's in de zorg*, 2013, <http://www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/Overzichtstudie-preventie.pdf>.
- 7) KNMG, *Website KNMG*, 25 oktober 2012. <http://www.knmg.nl/Nieuws/Overzicht-nieuws/Nieuwsbericht/122816/KNMG-voor-actiever-preventiebeleid.htm>.
- 8) H.A.M.J. ten Have, R.H.J. ter Meulen en E. van Leeuwen, *Medische Ethiek*. Houten, 2009, p. 127.
- 9) R. van den Brink, 'Ongezond leven? Hogere zorgpremie'. *Website NOS.nl*. 28 oktober 2010, <http://nos.nl/artikel/132638-ongezond-leven-hogere-zorgpremie.html>.
- 10) M. Bartels en B. Bos, (2015). 'Beloon gezond gedrag met een lagere zorgpremie', *NRC Next*, 2 december 2015 <http://www.nrc.nl/next/2015/12/02/beloon-gezond-gedrag-met-een-lagere-zorgpremie-1563242>.
- 11) RIVM, 'Zorgkosten van ongezond gedrag', *RIVM*, 2012 (zie, ook voor uitgebreidere gegevens: www.kostenvanziekten.nl).
- 12) M. van Hees, F. de Beaufort, e.a., (2014). *Liberaal Verantwoordelijkheid: individuele, economische en democratische plichten*, TeldersStichting, Den Haag 2014.
- 13) Arneson, R. J., 'Equality and equal opportunity for welfare', *Philosophical studies*, vol. 56(1), 1989, pp. 77-93.; R.

- Dworkin, *Sovereign virtue: The theory and practice of equality*, Harvard, 2002.
- 14) E. Anderson, 'What's the Point of Equality?', *Ethics*, Vol. 109, 1999, pp. 287-337.
 - 15) E. Rakowski, E., *Equal Justice*, New York, 1991.
 - 16) E. Anderson, 'What's the Point of Equality?', pp. 287-337.
 - 17) M. Marmot, e.a., 'Inequalities in death – Specific explanations of a general pattern?', *The Lancet*, 5 mei 1984, pp. 1003-1006.; M. Marmot, e.a., 'Health inequalities among British civil servants: the Whitehall II study', *The Lancet*, Vol. 337, 1991, pp. 1387-1393.
 - 18) E. Brunner en M. Marmot, 1999 'Social organization, stress and health', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson), 1999, pp. 17-43.; R.G. Wilkinson, 'Putting the picture together: prosperity, redistribution, health, and welfare', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson) Oxford, 1999, pp. 256-274.
 - 19) M.J. Jarvis en J. Wardle, 'Social patterning of individual health behaviours: the case of cigarette smoking', *Social Determinants of Health* (ed. M. Marmot en R.G. Wilkinson), Oxford, 1999, pp. 240-255.
 - 20) Ibidem.
 - 21) A.N. Gearhardt, e.a., 'Obesity and Public Policy', *Annual Review of Clinical Psychology*, Vol. 8, 2012, pp. 405-430.
 - 22) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, Wageningen, 2014.
 - 23) I.M. Young, *Responsibility for justice*, Oxford, 2011.
 - 24) Ibidem.
 - 25) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, 2014.
 - 26) J.G. Frynas en S. Stephens, 'Political Corporate Social Responsibility: Reviewing Theories and Setting New Agendas: Political CSR: Reviewing Theories', *International Journal of Management Reviews* vol. 17(4), 2015, pp. 483–509.; Wayne Norman, 'Business ethics as self-regulation: Why principles that ground regulations should be used to ground beyond-compliance norms as well', *Journal of Business Ethics* vol. 102(1), 2011, pp. 43-57.
 - 27) R. Jeurissen en A. Pater, 'De voedingsindustrie en overgewicht: MVO op z'n smalst?', *Obesogene samenleving* (ed. H. Dagevos en G. Munnichs), Amsterdam, 2007, pp. 105-115.; M. Nestle, (2013). *Food politics: How the food industry influences nutrition and health*, Vol. 3, 2013.
 - 28) M.F. Verweij, *Curiosity and Responsibility: Philosophy in Relation to Healthy Food and Living Conditions*, 2014.

HET LIBERALE GEHALTE VAN VERLICHTINGSDENKER ADAM FERGUSON (1723-1816)

– Patrick van Schie –

In dit artikel van Patrick van Schie een kennismaking met de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Is deze filosoof tweehonderd jaar na zijn overlijden nog actueel? En passen zijn denkbeelden binnen het liberalisme? Van Schie laat zien dat hoewel Ferguson minder bekendheid geniet dan David Hume of Adam Smith, zijn ideeën – wellicht meer dan ooit – een grote actualiteitswaarde hebben.

Tweehonderd jaar geleden stierf de Schotse Verlichtingsdenker Adam Ferguson. Vermoedelijk zullen weinig mensen in februari bij zijn sterfdag hebben stilgestaan, al was het maar omdat amper iemand weet wie Ferguson was. Voor zover de Schotse Verlichting al bekendheid geniet, zijn de namen die opkomen: David Hume en Adam Smith. Beiden steken inderdaad met kop en schouders uit boven de andere epigonen van hun denktraditie. Maar dit betekent geenszins dat die anderen onbeduidend of irrelevant zijn.

Adam Ferguson was een goede vriend van Hume en Smith, niettegenstaande hun op onderdelen forse meningsverschillen. Dit laatste maakt meteen dat Ferguson geen doorsnee representant van de Schotse Verlichting was, laat staan een ‘leerling’ die aan het denken van Hume en Smith niets zou hebben toegevoegd. Met dit artikel wil ik in liberale kring aandacht vragen voor Adam Ferguson en zijn werk. Wat was het ‘eigene’ aan zijn denkbeelden? Is Ferguson tegenwoordig terecht ‘vergeten’, of is zijn oeuvre nog altijd leerzaam? En *last but not least*: kan Ferguson worden beschouwd als een denker uit de liberale traditie? Zou hij het dus verdienen te worden opgenomen in een ‘eregalerij’ van liberale denkers?

Een unionistische Schot, een krijgslustig wetenschapper

Adam Ferguson werd op 20 juni 1723 geboren in Logierait, een dorpje gelegen ongeveer 50 kilometer ten noordwesten van Dundee, tegen de Schotse Hooglanden aan. Zijn vader was een presbyteriaanse (Schots-calvinistische) dominee. Adam ging op 15-jarige leeftijd theologie studeren aan de universiteit van St. Andrews. Vier jaar later behaalde hij er een graad, waarna hij zich verder wetenschappelijk ging verdiepen aan de universiteit van Edinburgh.

In 1745 trad Adam, op 22 jarige leeftijd, als *deputy chaplain* in dienst van de Black Watch, een elite-regiment van het Britse leger samengesteld uit Schotten uit de Hooglanden. Dit beviel hem zo goed dat hij er negen jaar in dienst bleef. Hij maakte verschillende militaire campagnes mee, ook buiten Groot-Brittannië. De allereerste militaire actie die hij zag vond echter plaats tijdens de Jacobijnse opstand, toen een kleinzoon van de in 1688 verdreven katholieke koning James II uit het van oorsprong Schotse vorstenhuis-Stuart – te weten Bonnie Prince Charlie, oftewel ‘the young pretender’ – aan het hoofd van een invasielegertje trachtte op de Britse troon te komen. Die poging mislukte, mede door toedoen van het Black Watch-regiment.

In de Schotse hooglanden was relatief veel sympathie blijven bestaan voor de Stuarts na de *Act of Union* van 1707 tussen Engeland en Schotland – die de facto een einde aan de Schotse onafhankelijkheid maakte. Ferguson deelde die sympathie niet, wat deels te maken had met zijn religieuze achtergrond maar wat ook typerend was voor de denkers uit de Schotse Verlichting. Daar heerste geen nostalgie naar een Schots vorstenhuis, laat staan naar de dagen van Schotse onafhankelijkheid. De Schotse Verlichtingsdenkers waren warme voorstanders van het Verenigd Koninkrijk der Britten. Zij verwachtten er meer vrijheid en welvaart van.

De hoogtijdagen van de Schotse Verlichting lagen tussen ongeveer 1745 en 1790, dus in de decennia na het neerslaan van de Jacobijnse opstand. Zij vielen samen met een economische en culturele bloeitijd die zich vooral ook in Schotland deed gelden. Edinburgh veranderde bijvoorbeeld in die tijd van een vervuilde, nogal louche sloppenstad in een statig Schots ‘uithangbord’. Nog altijd kan men in de New Town de fraaie uitleg van de binnenstad

destijds bewonderen. Deze wijk is aangelegd door John Adam, de beroemde Schotse bouwmeester in neo-klassieke stijl. Hij maakte eveneens deel uit van de vriendenkring die de kern vormde van de Schotse Verlichting, waartoe ook Adam Ferguson behoorde.

Ferguson had het leger toen alweer geruime tijd verlaten. In 1754 nam hij ontslag, hoewel hij op dat moment geen andere bron van inkomsten had. Daar hij ook bepaald niet uit een bemiddeld gezin kwam, ondervond Ferguson gedurende een aantal jaren hoe het is om arm te zijn. Eindelijk vond hij in januari 1757 een betrekking als bibliothecaris, enige tijd later als privé-docent van de latere minister-president lord Bute (de eerste uit Schotland afkomstige premier van het Verenigd Koninkrijk).

Ferguson vertrok niet wegens onmin uit het leger; zijn hart zou blijven kloppen voor militaire zaken en hij behield er zijn leven lang een voor wetenschappers ongebruikelijk grote belangstelling voor. In 1756 trok hij aandacht met een pamflet dat een pleidooi voor een militie-leger bevatte. Zijn carrière als wetenschapper ving drie jaar later aan met de benoeming tot hoogleraar natuurlijke filosofie in Edinburgh. In 1764 solliciteerde Ferguson met succes naar de meer prestigieuze leerstoel in de pneumatica (de filosofie van de geest) en de morele filosofie. Dat ambt bekleedde hij tot 1785, toen hij zich om gezondheidsredenen genoodzaakt zag terug te treden. Ook daarna bleef hij de ontwikkelingen in de actualiteit en in de wetenschap volgen en erover schrijven.

Tijdens zijn jaren als hoogleraar in Edinburgh was Ferguson een actief lid van gezelschappen als de 'Select Club' en 'The Poker' (waarvan hij de oprichter was). Hier kwam de *creme de la creme* uit de Schotse Verlichting bijeen: onder anderen, naast Hume en Smith, de historicus William Robertson en de rechtsgeleerde Henry Home (bekend als lord Kames). Een eigentijdse beroemdheid werd Ferguson door zijn in 1767 gepubliceerde *An Essay on the History of Civil Society*, dat veel intellectuele aandacht in Europa en Noord-Amerika kreeg. Dit werk heeft hem ook wel de bijnaam vader van de sociologie opgeleverd. Daar kunnen meer kandidaten voor worden aangewezen, onder wie Montesquieu, maar Ferguson heeft zeker mede aan de wieg gestaan van deze tak van wetenschap die overigens pas meer dan een eeuw later een zelfstandig vak werd. Zijn *Essay* kan als een historisch-sociologische verhandeling worden getypeerd, die hij kruitde met zijn filosofische inzichten. Opmerkelijk genoeg hebben Fergusons twee specifieke filosofische boeken lang niet die aandacht en waardering getrokken die hij verwierf met het *Essay* uit 1767.

In 1766, op relatief late leeftijd, trouwde Ferguson met Katherine Burnet, de nicht van een goede vriend. Zij overleed 29 jaar later. Ferguson leidde daarna een teruggetrokken leven, eerst in een dorp later in St. Andrews. De definitieve val van Napoleon maakt hij nog mee (op de relevantie daarvan kom ik nog terug). Bij zijn dood in februari 1816 was Ferguson 92 jaar.

Mensen als groepsdieren, maar met keuzevrijheid

Ferguson moest niets hebben van 'sociaal contract'-constructies waarmee vooral Thomas Hobbes en John Locke de verhouding tussen mens en staat verklaarden, of liever rechtvaardigden. De mens is geen abstracte entiteit maar een wezen van vlees en bloed. Je moet hem, vond Ferguson, bestuderen in zijn werkelijke verschijningsvormen. De echte natuurtoestand wordt niet gevormd door een situatie waarin losse individuen bij elkaar komen die nog nooit met elkaar te maken hebben gehad, om vanuit hun geïsoleerde oorsprong een sociaal contract met elkaar te sluiten, doch is enkel te achterhalen door bestudering van primitieve samenlevingen. Deze bestaan uit mensen die in nauwe verbondenheid met elkaar leven. Reeds aan het begin van zijn *Essay* maakt Ferguson zijn eigen uitgangspositie duidelijk: 'Mankind are to be taken in groups, as they have always subsisted. The history of the individual is but a detail of the sentiments and thoughts he has entertained in the view of his species: and every experiment relative to this subject should be made with entire societies, not with single men.'¹

Niet alleen laten waarnemingen zien dat mensen niet op zichzelf maar in groepen leven, een leven in isolement zou de mens bovendien hoogst ongelukkig maken. 'Send him to the desert alone, he is a plant torn from its roots.'² Mensen zijn ook lang niet altijd elkaars vijanden, zoals Hobbes wel deed voorkomen. Door samen te leven bezorgen zij elkaar veelal juist het grootste geluk. 'Sadness and melancholy are connected with solitude; gladness and pleasure with the concourse of men.'³

Deze menselijke geneigdheid het gezelschap van anderen op te zoeken werd door Ferguson 'the law of society' genoemd. Dit was echter niet de enige 'wet' die het individu 'regeerde'; net zo goed gold 'the law of self-preservation'. Ieder individu raakt gealarmeerd door gevaar en zal wat hem schaadt verre van zich trachten te houden; ieder individu voelt zich graag veilig en wordt aangetrokken door wat hem bruikbaar voorkomt.⁴ Deze twee 'wetten', alsmede de neiging om voor zichzelf altijd verbetering

na te streven, bestaan naast elkaar.

Ferguson wees dan ook eenduidige verklaringen voor het menselijk gedrag, alsof dat uitsluitend zou worden bepaald door eigenbelang – de stelling van de Nederlandse denker Bernard Mandeville – of enkel behoorde te worden bepaald door naastenliefde – een normatieve positie van het christendom en, daarop voortbouwend, van menig filosoof – van de hand. De werkelijkheid was ingewikkelder. De mens is in staat zowel moed en opoffering voor zijn vrienden en landgenoten op te brengen, vooral in tijden van nood, als dat hij intens kan haten en geregeld ten strijde trekt. Welwillendheid moest voorts niet worden gezien als een opdracht die mensen tegen hun egoïstische aard in behoorden te vervullen, zoals de christelijke ethiek leerde. Welwillendheid is een menselijke neiging die veelal recht uit het hart komt. Ferguson meende dat die individuen het gelukkigst zijn ‘...whose hearts are engaged to a community, in which they find every object of generosity and zeal, and a scope to the exercise of every talent, and of every virtuous disposition’.⁵

Andersom zag Ferguson conflict en strijd niet per definitie als het gevolg van nare eigenschappen die maar beter konden worden onderdrukt. Integendeel, conflicten van belangen én van visies zijn onvermijdelijk in elke samenleving die niet tot slavernij is vervallen. Conflicten kennen zelfs gunstige gevolgen, omdat zij de menselijke geest stimuleren. Zonder conflict zou de mens al gauw tot loomheid vervallen. ‘Estrangement is not always a vice, nor association a virtue. Persons may assemble for contest, as well as for concord. And there are a few individuals who have not their enemies as well as their friends. But, in the choice of friendship and enmity, the task of human wisdom begins, and is there only properly exercised, where the good of society is matter of free choice, not of necessity, nor even of invariable instinct.’⁶

In zijn behoefte tot samenleven vertoont de mens vaak kuddegedrag. Ook hieruit blijkt dat de sociale neigingen niet per se positief zijn te duiden; zij laten zien dat de mens een van de diersoorten is. Tegelijkertijd is de mens niet zo maar één diersoort uit vele; hij verschilt niet slechts in gradatie maar in wezen van alle andere dieren.⁷ Dit verschil komt voort uit zijn intelligentie, die maakt dat het individu van zichzelf bewust is. Het vermogen zelf na te denken in combinatie met de menselijke wil maakt moreel denken en handelen mogelijk. Het individu hoeft niet uitsluitend te handelen uit instinct, gewoonte of de wens bij de groep te horen; hij is in staat zelf bewuste keuzes te maken. Dat is

de basis voor het kunnen onderscheiden tussen goed en slecht gedrag, zoals al bleek uit boven aangehaald citaat.

Het is met betrekking tot sociabiliteit en individualiteit dus al evenzeer geen kwestie van of/of, maar van en/en. De mens is een sociaal wezen, maar hij gaat niet op in de groep of in de gemeenschap. Hij maakt deel uit van de gemeenschap maar blijft een individu met eigen behoeftes, en maakt vooral eigen morele afwegingen en keuzes. Als zodanig levert het individu ook zijn specifieke bijdrage aan de samenleving waarvan hij deel uitmaakt.

Voortschrijdende samenlevingen, en de kiemen van hun verval

In de achttiende eeuw was het vrij gebruikelijk het vooruitgangsgeloof te koppelen aan een indeling van samenlevingen in fasen, waarbij elke volgende fase stond voor een hogere graad van ontwikkeling. Ferguson classificeerde samenlevingen op eenzelfde manier. Hij schetste drie fasen: de wilde, de barbaarse en de commerciële samenleving. Het was niet zozeer zijn indeling die opmerkelijk was, als wel zijn waardering van elk der fasen. Want hoewel Ferguson elke volgende fase zag als een verfijndere, verwierp hij het geloof dat zo’n volgende fase automatisch als een betere moest worden gezien.

De meest primitieve, ‘wilde’, fase was zijns inziens bepaald niet van deugden verstoken. Deze ‘wilde’ fase kenmerkte zich door een grote mate van gelijkheid tussen de leden. Daarbij ging het niet om een geforceerde maar om een in oorsprong natuurlijke gelijkheid. Vooral in tijden van gevaar, en die deden zich veelvuldig voor, spreidden de leden van de samenleving spontaan deugden ten toon die in zogenaamd ‘beschaafde’ samenlevingen dreigden te eroderen: moed, kameraadschap, de neiging om zelfs met gevaar voor eigen leven een vriend bij te blijven staan. Het onderscheid dat tussen mensen ontstond berustte op de in zulke momenten vertoonde persoonlijke eigenschappen. Verschil in rang was er niet van geboorte, meende Ferguson net als Rousseau^A, doch ontstond louter op basis van een meer of een minder deugdzzaam optreden.

Een ‘barbaarse’ samenleving ontstond zodra het recht op eigendom werd onderkend. Dit recht was een noodzakelijke voorwaarde wilden individuen zich inspanssen en zo meer voor de samenleving

A Maar anders dan Rousseau beoordeelde Ferguson de sociale invloeden op het individu eerder als positief dan als negatief. Voorts verwierp Ferguson Rousseau’s conceptie van één volkswil; onenigheid was, zoals we zagen, juist kenmerkend voor een vrije samenleving.

kunnen betekenen. Voor Ferguson was eigendom derhalve geen kwaad in zich. Maar er kon wel een corrumperende werking van uitgaan. Die vond plaats zodra maatschappelijke waardering niet langer beruiste op persoonlijke verdiensten maar enkel ging samenhangen met veel bezit, ongeacht of dat bezit voortkwam uit persoonlijke inzet en kwaliteiten. Ferguson noemde samenlevingen die in deze fase verkeerden 'barbaars' zolang de maatschappelijke, spontane erkenning van eigendom wettelijk nog onvoldoende was vastgelegd en gegarandeerd.

In de meest voortschreden samenlevingen waren eigendomsrechten wel wettelijk verankerd. Zulke 'commerciële' samenlevingen kenden een hoge graad van arbeidsspecialisatie. Ferguson zag in dat een steeds verder doorgevoerde arbeidsspecialisatie niet alleen onvermijdelijk samenhang met het voortschrijden van de beschaving, maar dat zij tevens welvaart genereerde. Toch stond hij veel kritischer tegenover dit verschijnsel dan bijvoorbeeld zijn vriend Adam Smith. In de onderste lagen van de samenleving nam Ferguson waar dat een deel van de arbeid bestond uit eentonige zich telkens weer herhalende handelingen. Hierdoor stompte de menselijke geest af en raakten de arbeiders van zichzelf vervreemd. Zij konden daardoor ook niet meer als deugdzame burgers aan de belangrijke beslissingen van de samenleving deelnemen.

Nog veel meer zorgen maakte Ferguson zich echter over de gevolgen van arbeidsdeling in de bovenste lagen van de samenleving. Daar dreigde een gerichtheid op het verwerven van welvaart en een zwelgen in de genietingen die men zich zodoende kon veroorloven, het publieke ethos te ondermijnen. Maar geluk behoorde niet te bestaan uit 'idle pleasure' doch was gelijk te stellen met het leiden van een deugdzzaam leven. De bereidheid zich in te zetten voor de samenleving mocht niet ten onder gaan aan een jacht op eigen economische voordelen.

Fergusons schets van de schaduwzijden die met arbeidsspecialisatie gepaard gingen voor de onderste lagen van de samenleving, zou in de negentiende eeuw instemmend worden aangehaald door Karl Marx. Ferguson was echter allerm minst een proto-marxist. Zoals aangegeven waren zijn zorgen meer gericht op de gevolgen aan de bovenkant dan op die aan de onderkant. De Schotse Verlichtingsdenker stond zeker geen klassenloze samenleving voor; een onderscheid in rangen was zijns inziens in een enigszins voortschreden samenleving onvermijdelijk. Wel meende Ferguson dat het onderscheid gegrond behoorde te zijn op verdienste, en niet op bezit als zodanig. Het is geen verdienste om met een gouden

lepel in de mond te worden geboren.

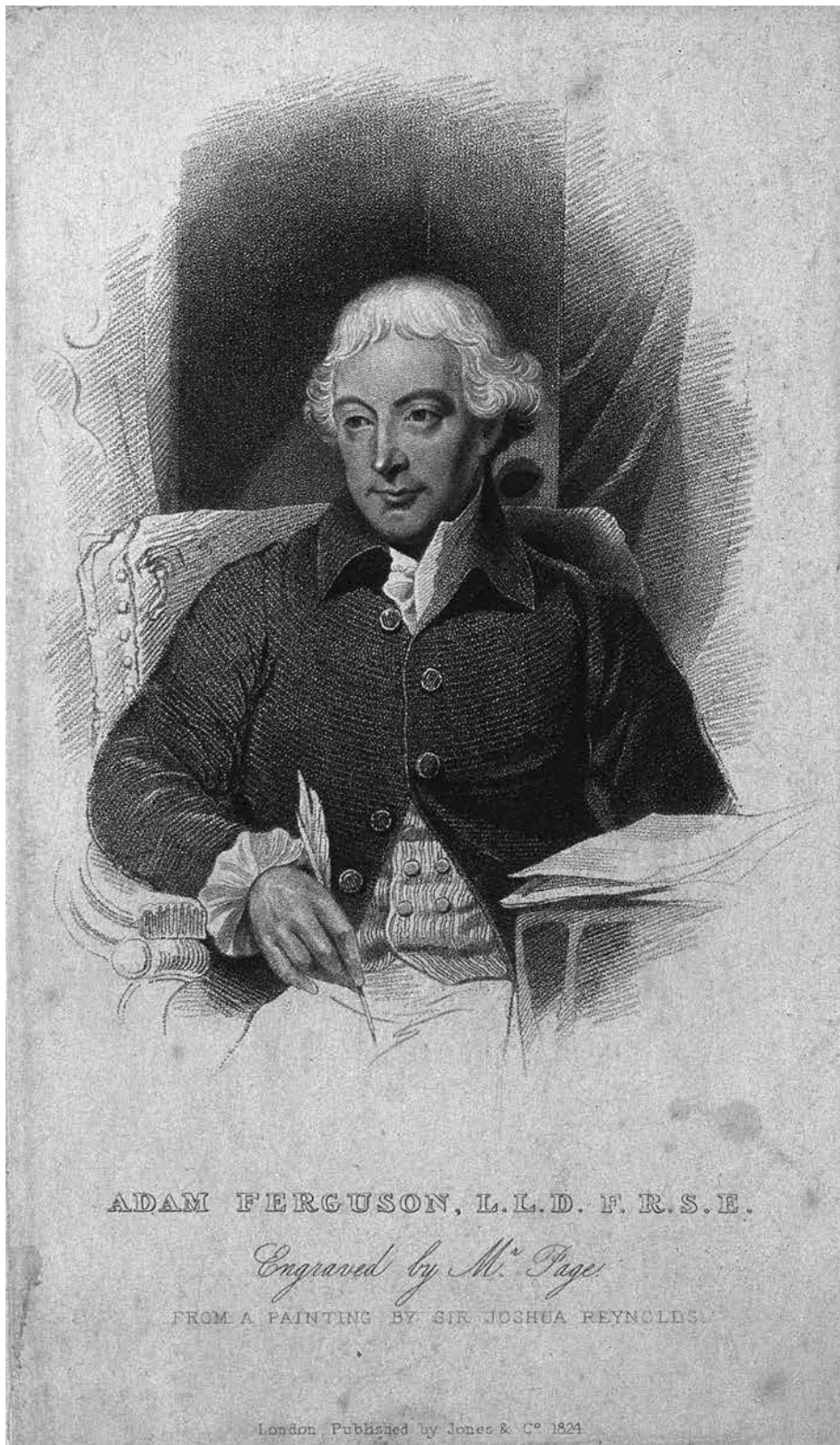
Het zou ook een misvatting zijn te denken dat Ferguson het instituut van particulier eigendom verwierp. Wilde een samenleving de fase der 'wilden' achter zich laten, dan diende zij zeker te stellen dat inspanning loonde. Ongelijkheid was het logische gevolg van een complexe samenleving. Zij viel tenslotte terug te voeren op 'the unequal dispositions of men to frugality and industry, as well as more casual advantages'.⁸ Indien mensen, en dan vooral armere mensen, geen prikkel meer zouden voelen tot een leven vol vlijt en arbeid, vervielen naties tot armoede.

Hoe het lot van de Romeinse Republiek te vermijden

Soms wordt Ferguson aangeduid als een (ten dele) 'republikeins' denker. Het woord 'republikeins' wordt dan niet gebruikt in de alledaagse betekenis van anti-monarchist, want dát was Ferguson zeer zeker niet. Het wordt dan gebruikt in de Machiavellistische zin van een voorkeur voor een staatsordening die een actieve betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak veronderstelt, je zou kunnen zeggen: een 'participatiestaat'. Dit ideaal greep terug op deugden die werden gekoppeld aan het antieke Rome ten tijde van de republiek.

Het was niet louter uit historische belangstelling dat Ferguson tevens een grote studie schreef over de opkomst en ondergang van de Romeinse Republiek. Hij meende dat er lessen te trekken waren uit het verval van de oude republiek Rome. Wat destijds fout was gegaan vond haar oorzaak in een combinatie van het streven naar materiële gelijkheid met het ontstaan van een aparte militaire kaste. Het streven naar materiële gelijkheid, vooral bevorderd door de populistische gebroeders Gracchi in de tweede eeuw voor Christus, had geresulteerd in een staat die (financiële en andere) voordelen was gaan verstrekken aan het gewone Romeinse volk (*populus*). Daarbij kwam dat de maatschappelijke elite tegen het einde van de Romeinse republiek niet langer, zoals voorheen, zelf mee ten strijde trok om Rome in tijden van gevaar te verdedigen maar dit aan beroepssoldaten overliet. Het militaire en het civiele bestuur raakten aldus van elkaar gescheiden.

Dit had volgens Ferguson funeste gevolgen gekregen. De legeraanvoerders hadden nu een zelfstandig belang bij oorlogen ter uitbreiding van het Romeinse Rijk, een uitbreiding die veel verder ging dan wat met het oog op de veiligheid van het Rijk geboden was. Zij konden door die veroveringscampagnes roem, buit en macht vergaren. Zij bonden de gewone soldaten aan zich door hen enigszins te laten

delen in de roem en hen kruimels van de buit toe te strooien. Dit mechanisme maakte het Romeinse Rijk te groot, hetgeen ook kostbaar was.

Nog erger was dat er in de buitenprovincies een despotische, niet gecontroleerde vorm van macht ontstond. Ver weg van Rome gingen de generaals hun gang. Uiteindelijk zouden zij deze macht misbruiken om de Romeinse Republiek te vernietigen; dit werd verbeeld door het moment dat Julius Caesar in 49 v Chr. de Rubicon overtrok (het riviertje ten noorden van Rome, ten zuiden waarvan geen legermacht mocht komen omdat dit gebied onder het directe gezag van de Senaat stond). Met de ondergang van de Romeinse Republiek als gevolg van de daarop uitgekomen burgeroorlog tussen rivaliserende generaals en de uiteindelijke vestiging van een keizerrijk onder Octavianus – de vergoddelijkte Augustus – dolf de vrijheid in het oude Rome het onderspit.

De ‘commerciële’ samenleving waarin Groot-Brittannië in de achttiende eeuw was geëvolueerd, mocht zich niet onkwetsbaar wanen voor eenzelfde gevaar. Internationale handel bevorderde namelijk niet als vanzelf de vrede, zoals sommige negentiende-eeuwse liberalen later zouden gaan betogen (de traditie van Cobden en Bright) maar kon net zo goed een bron van naijver en fricties zijn. Bovendien behoorden rivaliteit en strijd tussen naties volgens Ferguson, zoals wij al zagen, tot de inherente en zelfs heilzame kenmerken van het menselijk bestaan.

In één opzicht liep Groot-Brittannië minder gevaar dan het antieke Rome. Het land was een gematigde monarchie, wat wilde zeggen dat de macht van de koning in toom werd gehouden door het parlement – Ferguson was als *Whig* een voorstander van de *parlementaire* monarchie – maar tevens dat het gezag van de koning werd ingezet om eigengereide legeraanvoerders van snode plannen af te houden. De republikeinse staatsvorm in de betekenis van een staat zonder monarch was in de ogen van Ferguson hooguit geschikt voor kleine naties, zoals Zwitserland en de Zeven Verenigde Nederlanden, niet voor een middelgroot land zoals Groot-Brittannië. Volgens Ferguson was het beter om in een middelgrote natie te leven dan in een uitgestrekt rijk. Want in dat laatste, zo liet het Romeinse voorbeeld zien, zouden militairen zich al te gemakkelijk aan het burgerlijk gezag kunnen onttrekken en op die manier een bedreiging voor de vrijheid gaan vormen.

Om dit gevaar tegen te gaan volstond het niet een koning te hebben. Belangrijker was ervoor te zorgen dat de militaire macht niet los kwam te staan van de burgerlijke macht. Beide machten moesten nauw met elkaar verweven zijn, op zo’n wijze dat de

militaire macht een verlengstuk bleef van de burgerlijke macht. Dit vergde dat burgers, met name uit de hogere en middenlagen in de samenleving, bij de verdediging van de natie betrokken bleven, en deze cruciale taak niet aan *professionals* zouden uitbesteden. Vandaar Fergusons pleidooi voor een militie, een krijgsmacht samengesteld uit burgers die in vrede tijd geregeld bijeen kwamen om te oefenen en in oorlogstijd hun normale werkzaamheden tijdelijk zouden staken om gezamenlijk de natie te verdedigen. Met het vervullen van deze algemene weerplicht – uiteraard alleen voor mannen, en als het goed was door hen niet als ‘plicht’ maar als eervol ervaren – konden burgers in Fergusons ogen blijk geven van hun beste publieke deugden. Zij stonden er zo meteen borg voor dat de krijgsmacht enkel zou worden ingezet ter verdediging van de vrijheid, en niet ter vernietiging ervan.

Fergusons pleidooi voor een militieleger was in zeker twee opzichten opmerkelijk. Ten eerste waren milities na de Jacobijnse opstand van 1745 in Groot-Brittannië juist verboden. Een beroepsleger betaald door het centraal gezag in Londen werd gezien als de waarborg tegen een volgende aanslag op het gezag van zowel het regerende vorstenhuis-Hannover als dat van Westminster. Ten tweede zou Ferguson hiermee lijnrecht komen te staan tegenover zijn vriend Adam Smith, die in zijn befaamde werk *The Wealth of Nations* (1776) een staand beroepsleger aanbeval als een voorbeeld van weldadige arbeidsdeling. Smith betoogde dat een militie onvermijdelijk minder goed gedisciplineerd en geoeffend was dan een staand leger. In een oorlog had je dus eenvoudigweg meer aan een staand leger. Voorts bestreed Smith de veronderstelling dat een staand leger als vanzelf de interne vrijheid zou bedreigen. Zolang maar verzekerd was dat ‘the sovereign himself is the general’.⁹ Ferguson zag dit dus volstrekt anders. Bovendien betoogde hij dat de kracht van een leger nog méér dan uit zijn geoeffendheid voortkwam uit de vrijheidslievende geest die aanzette tot vechtlust. Militairen die slechts voor geld vchten konden nooit op tegen de gedrevenheid van burgers die voor hun vrijheid en voor het voortbestaan van hun eigen samenleving ten strijde trokken.

Fergusons afkeer van revolutie

Een samenleving diende niet volgens een vooropgezet plan te worden ingericht. Zij kreeg geleidelijk aan vorm door de inspanningen van haar bewoners. Niet elke loop van de geschiedenis was even goed; Ferguson had duidelijk een voorkeur voor een samenleving waarin burgers vrij waren en hij wenste

drempels op te werpen tegen een afglijden naar despotie. Het was belangrijk dat de instellingen van de samenleving de vrijheid veilig stelden maar uiteindelijk kwam het veel meer aan op de geestesgesteldheid van de burgers. 'Liberty is a right which every individual must be ready to vindicate for himself, and which he who pretends to bestow as a favour, has by that very act in reality denied. Even political establishments, though they appear to be independent of the will and arbitration of men, cannot be relied on for the preservation of freedom; they may nourish, but should not supersede that firm and resolute spirit, with which the liberal mind is always prepared to resist indignities, and to refer its safety to itself.'¹⁰

Terwijl Ferguson hechtte aan burgerlijke spontaniteit ter verdediging van een vrije samenleving, wantrouwde hij ten zeerste eenzelfde spontaniteit die gericht was tegen bestaande gezagsverhoudingen. Dit wantrouwen uitte zich toen in Amerika de kolonisten in opstand kwamen tegen de Britse kroon. Ferguson ontkende niet dat de Amerikaanse opstandelingen terechte grieven hadden, maar hij meende dat zij die via de legitieme kanalen tot uiting dienden te brengen en dus niet naar geweld hadden mogen grijpen.

Hij ging daarmee simpelweg voorbij aan de voornaamste grief van de Amerikanen, te weten dat zij werden geacht belasting te betalen en verhoging van allerlei heffingen dienden te slikken zonder dat hun een vertegenwoordiging in het Britse parlement werd gegund. 'No taxation without representation' was begonnen als een roep om vertegenwoordigers naar Westminster te mogen afvaardigen. Juist omdat Londen een 'constitutionele' route voor de Amerikanen blokkeerde, zagen zij ten slotte geen andere weg dan het Britse gezag te verwerpen. Ferguson nam in 1778 deel aan een diplomatieke delegatie die de Amerikanen tot inbinden trachtte te bewegen. Maar toen deze delegatie mede door eigen halsstarrigheid onverrichterzake huiswaarts keerde, hield Ferguson vast aan zijn al direct in 1776 in een (door de Britse regering bekostigd) pamflet neergelegde opvatting dat de Amerikaanse revolutie hardhandig de kop in diende te worden ingedrukt.

Opmerkelijk genoeg verwelkomde Ferguson de Franse Revolutie in haar vroegste stadia wel. In zijn ogen had de Franse monarchie een vrije samenleving verstikt en Ferguson bezag met bewondering hoe aan de overzijde van Het Kanaal een patriottisch enthousiasme oplaaide dat een door hem voorgestane vrijwillige burgermilitie leek voort te brengen. In 1792 echter was zijn aanvankelijke enthousiasme

inmiddels danig overschaduwd door enerzijds afschuw van de geweldsorgie in Frankrijk zelf – 'The Madness of France has made us understand and relish the sobriety of our own forms'¹¹ – en anderzijds zijn beduchtheid voor de Franse expansiedrift. Uiteindelijk bleek Frankrijk de weg te gaan waarvoor Ferguson reeds in 1767 – in zijn *Essay* – had gewaarschuwd: een republiek die de vlag van de gelijkheid hees en op veroveringstocht ging. Dit eindigde, geheel volgens het patroon dat Ferguson had geschetst, met een militair despoot die de macht greep – Napoleon Bonaparte –, die binnenlands de vrijheid vertrapte en extern andere naties bezette of bedreigde. Groot-Brittannië diende zich hiertegen te weer te stellen, door een *containment*-politiek of als het gevaar te groot werd door in allianties oorlog met de despoot aan te gaan.

Hoewel Ferguson revoluties instinctief afwees, hing zijn oordeel kennelijk toch vooral samen met wat hij beschouwde als het Britse belang. Daardoor wees hij, anders dan zijn tijdgenoot Edmund Burke, de Amerikaanse Revolutie meteen af terwijl hij, opnieuw in tegenstelling tot Burke, heimelijk bewondering koesterde voor de *esprit* achter de Franse Revolutie. Die revolutie ging hem pas écht tegen staan toen zij een bedreiging werd voor het Europese machtsevenwicht en andere Britse belangen.

Al te stellig kon zijn afwijzing van elke revolutie eigenlijk niet zijn, daar hij als *Whig* als het ware een 'erfgenaam' was van de *Glorious Revolution* uit 1688/89 welke in Groot-Brittannië de parlementaire monarchie had gevestigd. Maar waarom de Britten destijds wel in opstand hadden mogen komen tegen een als tiranniek ervaren monarchaal bewind terwijl hij dit recht de Amerikanen een kleine eeuw later ontzegde, verzuimde Ferguson uit te leggen. Hetgeen de vraag opwerpt hoe hij over de Amerikaanse revolutie zou hebben geoordeeld indien hij zelf geen inwoner van Groot-Brittannië was geweest doch van een der Amerikaanse kolonies.

Hoe liberaal was Ferguson?

In zijn grote trilogie over de Verlichting haalt ook de Britse historicus Jonathan Israel Ferguson aan als tegenstander van gelijkheid alsmede van zowel de Amerikaanse als de Franse Revolutie. Voor Israel is echter de hele Schotse Verlichtingstraditie verdacht. Hij betoogt dat deze vorm van 'moderate' of wat hij ook wel noemt 'conservative' Verlichting de 'Counter Enlightenment' in de kaart speelde. Hij ziet de Schotse Verlichtingsdenkers daarom eigenlijk als vijanden van de 'echte', dat wil zeggen radicale, Verlichting.¹² Aldus lijken bij Israel Hume en

Smith mét Ferguson buiten de kring der liberalen te belanden.

Daarentegen voerde de rechtsfilosoof Andreas Kinninging eerder de Schotse Verlichtingsdenkers, met inbegrip van Ferguson, op als filosofen van het liberalisme. Hij onderkende hun gematigde, anti-utopische inslag. Volgens Kinninging waren de Schotse filosofen 'bedaarde, soms zelfs onderkoelde analytici'.¹³ Ferguson-biograaf Lisa Hill zag in de hoofdpersoon van haar boek een soort liberale stocicijn, terwijl de auteurs van een studie over de aanvang van het liberalisme Ferguson 'a political liberalism best understood as antagonistic' toeschrijven.¹⁴

Met zijn nadruk op het belang van groepen, en op de mate waarin het individu afhankelijk is van de gemeenschap, oogt Ferguson op het eerste gezicht eerder als wat we tegenwoordig als 'communitarist' (gemeenschapsdenker) aanduiden dan als een loepzuivere liberaal. Zelfs los van de vraag hoe liberaal hij was, is Ferguson als Verlichtingsdenker een buitenbeentje gezien zijn relatief pessimistische inslag. Dat laatste hield echter niet in dat Ferguson vooruitgang onmogelijk achtte. De drie fasen waarin hij samenlevingen opdeelde, vertoonden wel degelijk een opgaande lijn qua welvaart en vrijheid. De mens werd echter met het voortschrijden van de tijd niet deugdzamer, zo waarschuwde hij. Als men niet oppaste, lag een terugval naar een despotisch regime op de loer. In wezen betoogde Ferguson dat beschaving en vrijheid een dun laagje vernis vormden, waaronder de donkere kanten van het menszijn sluimerden. Kalyvas en Katznelson constateren dan ook: 'Ferguson thus helps us see liberalism through a glass, darkly.'¹⁵

Hoezeer Ferguson er ook op wees dat mensen altijd in groepen functioneerden, en hun geluk aan relaties met anderen ontleenden, hij zag zeer wel het belang in van individualiteit en van individuele ontplooiing. De burger had een morele plicht tot 'elevation of the mind', die hem 'self command' zou brengen.¹⁶ Een samenleving kwam ook niet vooruit dankzij kuddegedrag maar door de keuzes en inzet die individuen maakten. Daarbij moesten individuen voor zichzelf uitmaken wat goed voor hen was, zeker niet voor de samenleving als geheel. 'Men, in general, are sufficiently disposed to occupy themselves in forming projects and schemes: but he who would scheme and project for others, will find an opponent in every person who is disposed to scheme for himself.' De samenleving als geheel moest vooral niet naar een vooropgezet plan worden gekneed. 'Every step and every movement of the multitude, even in what are termed enlightened ages, are made with

equal blindness to the future, and nations stumble upon establishments, which are indeed the result of human action but not the execution of any human design.'¹⁷ Dit zou een favoriete passage worden voor de twintigste-eeuwse liberale denker Friedrich von Hayek, die er zijn voorkeur voor een 'spontane orde' mee onderbouwde.

Ver voor de twintigste-eeuwse denker Isaiah Berlin, aan wie dit vaak wordt toegeschreven, en tevens voor negentiende-eeuwer Thomas Hill Green, die reeds op Berlin vooruitliep¹⁸, maakte Ferguson al een onderscheid tussen de zogenoemde 'negatieve' vrijheid en de 'positieve' vrijheid.¹⁹ De louter 'negatieve' vrijheid – een 'exemption from all restraint' – werd door Ferguson als een misvatting afgewezen. Want om vrijheid te realiseren moest men deze wel organiseren. Geen gemeenschap kan bestaan zonder een zekere beperking van de wil van de leden van die gemeenschap. 'In most free states the populace have as much need to be guarded against the effect of their own folly and errors as against the usurpation of any other person whatever. And the essence of political liberty is such an establishment which gives power to the wise and safety to all'.²⁰ In het zeker stellen van veiligheid lag voor Ferguson de 'essentie' van vrijheid. 'Liberty is opposed to injustice, not to restraint'. En in die vorm werd vrijheid niet belemmerd door politieke instellingen, maar zij dankt haar bestaan aan die instellingen en wordt enkel belemmerd 'by usurpations and wrongs'.²¹ Dit is een 'positieve' omschrijving van vrijheid die klassiek-liberalen bepaald niet tegen de borst hoeft te stuiten.

Rechtvaardigheid impliceerde volgens Ferguson zeker geen herverdeling als staatstaak. Dit hing samen met zijn kijk op de onvermijdelijke ongelijkheid in elke ontwikkelde samenleving. Het was verkeerd om te denken 'that liberty should consist in stripping the industrious and skillful, who have acquired much, to enrich the lazy and profligate, who may have acquired nothing, or who may have wasted all they could reach. (...) As liberty consists in the communication of safety to all, nothing could be more repugnant to it than the violation of right in any part, in order to level the whole'.²² Ferguson gaf aan zijn scherpe afkeuring van nivelleringspolitiek zelfs een (voor hedendaagse oren) Nozickiaanse (libertarische) toon: 'Benefits extorted by force are robberies, not acts of beneficence.'²³ De voornaamste sociaal-economische taak die Ferguson voor de staat zag weggelegd, was die van het garanderen van eigendomsrechten.

Evenmin moest Ferguson iets hebben van een staat, dan wel een kerk, die de burgers dacht voor

te moeten schrijven wat goed en kwaad inhield. Dit was namelijk bij uitstek een individuele verantwoordelijkheid. 'When magistrates think themselves armed with the sanction of religion, and entitled to restrain thoughts as well as actions, they attempt what is beyond the reach of their power.'²⁴ Een voorloper van confessionele partijen of van politiek activistische kerkleiders, kan Ferguson dus allerminst worden genoemd.

Voor wat betreft zijn mens- en maatschappijbeeld kan Ferguson worden gezien als een wegbeider van het sociaal-liberalisme, dat ongeveer een eeuw later – in het laatste kwart van de negentiende eeuw – opkwam. Bij Ferguson kan het individu immers al niet los worden gezien van zijn omgeving. Het individu heeft zijn eigen betekenis – moet zijn eigen morele afwegingen maken – maar hij functioneert eerst en vooral als lid van de groep waarvan hij deel uitmaakt en waardoor hij sterk wordt beïnvloed.²⁵ Wel is er een essentieel verschil tussen het maatschappijdenken van Ferguson en het latere sociaal-liberalisme. Want terwijl sociaal-liberalen de interactie tussen individu en samenleving zagen als zoveel mogelijk harmonieus van aard, en in ieder geval wilden dat de staat dat harmonieuze karakter zou bevorderen, zag Ferguson conflict en strijd (tot aan oorlog toe) als onmisbare en zelfs heilzame onderdelen van het menselijk bestaan. Conflict en strijd zijn nodig om mensen aan te zetten verbeteringen aan te brengen in hun leven, zij kweken saamhorigheidsgevoel binnen de eigen natie en zij geven aanleiding de fraaiste deugden zoals kameraadschap ten toon te spreiden.

Voor wat betreft de staatstaken is Ferguson allerminst een voorloper van de sociaal-liberalen. Elke vorm van herverdeling – waar het verstrekken van sociale zekerheid op neer komt – was bij Ferguson uit den boze. Een staat die voorzieningen verstrekt wordt als een 'welwillende' despoot; burgers vervallen in zo'n staat tot slaven.²⁶ Meer dan veiligheid bieden – de landsverdediging; en het bewaken van de binnenlandse rechtsorde, met inbegrip van het zeker stellen van eigendomsrechten – had de staat niet te doen, mócht de staat ook niet doen omdat hij anders onrecht pleegde en de vrijheid ondermijnde. Het heeft er alle schijn van dat Ferguson nóg minder staatsbemoeienis bepleitte dan klassiek-liberaal Adam Smith, die immers ook ten aanzien van infrastructuur en basaal onderwijs taken voor de staat zag weggelegd. Over infrastructuur liet Ferguson zich verder echter niet uit; zo'n meer economische kwestie liet hij liever aan kenner Smith over.

Een voor ons tegenwoordig curieus aandoen-

de mengeling van een merendeels sociaal-liberaal mens-en maatschappijbeeld gecombineerd met een uitermate strikt klassiek-liberaal vormgegeven staat; dat is hoe Ferguson naar liberale maatstaven kan worden getypeerd. Uiteraard is dit een typering achteraf; het liberalisme als partijpolitieke stroming bestond voor de vroege negentiende eeuw immers nog niet. In die zin kunnen ook denkers als Locke en Smith alleen met 'de kennis van nu' politiek gezien liberaal worden genoemd. De denkbeelden van Locke en Smith zijn door veel liberalen later instemmend aangehaald ter onderbouwing van hun politiek. Ferguson heeft voor zover valt na te gaan slechts zelden latere liberalen tot inspiratie gediend; hij raakte sowieso na zijn dood al vrij gauw in de vergetelheid. Onder liberalen was het Hayek die hem in de twintigste eeuw als het ware heeft herontdekt. Hayek stelde zijn waarschuwingen tegen een van bovenaf geplande samenleving en zijn voorkeur voor een spontane orde mede en expliciet op de inzichten van Ferguson.

Menigeen zal uit Fergusons werk wellicht net zo makkelijk conservatief als liberaal gedachtengoed destilleren. Fergusons afkeer van revolutie – en anders dan in het geval van Burke: meteen ook al van de Amerikaanse revolutie van 1776 –, zijn nadruk op de onvermijdelijkheid van standen en rangen alsmede zijn organische beeld van de samenleving passen goed in een conservatief patroon. Voor een sociaal-liberaal *avant la lettre* is dat trouwens niet zo vreemd, want er bestaat een nauwe verwantschap tussen het sociaal-liberalisme en het conservatisme.²⁷

Anders dan voor een conservatief, was niet elke orde Ferguson even lief. Het ging hem wel degelijk om het behoud van een samenleving van vrije burgers en om een orde die zou verhinderen dat de samenleving naar despotie afgleed. Zelfs in de standen en rangen zit bij Ferguson een liberaal element, want die behoorden wel op verdienste te zijn gebaseerd. Ferguson was dus voorstander van een meritocratie, wat omdat mensen niet hetzelfde zijn automatisch ongelijkheid (van uitkomsten) impliceerde.

Het politiek indelen van Ferguson bij de liberalen is overigens in nog zeker één opzicht allerminst gekunsteld. Ferguson was namelijk, zoals reeds opgemerkt, een *Whig*. Het partijpolitieke landschap in Groot-Brittannië was in de achttiende eeuw ingedeeld in *Whigs* versus *Tories*: voorlopers van de liberalen (waarvan de *Whigs* één der substromingen vormden) respectievelijk de conservatieven. In die zin had Ferguson zich zelf reeds als een pre-liberaal geafficheerd.

Ten slotte

Waarom zouden we Ferguson eigenlijk moeten op-rakelen? Wat heeft deze achttiende-eeuwer ons in de eenentwintigste eeuw nog te zeggen?

Voor een Verlichtingsdenker was Ferguson tamelijk pessimistisch gestemd. Juist nu, na een eeuw vol wereldoorlogen en totalitaire staatsterreur, maakt hem dat des te interessanter. Bij Ferguson treffen we geen dagdromen aan over een ideale liberale samenleving, maar beschouwingen gebaseerd op de mens zoals hij is, en niet zoals men hem zou wensen. In dit opzicht was Ferguson trouwens een typische *Schotse* Verlichtingsdenker, maar omdat hij nog wat somberder was dan zijn tijdgenoten is het des te nuttiger ook zijn ideeën mee te nemen in overdenkingen hoe te voorkomen dat een samenleving ontspoor-t.

Ferguson sloeg een brug tussen het deugden-ethos uit het klassieke Rome en het vooruitgang-denken uit zijn eigen tijd. Zijn nadruk op het belang van de klassieke publieke deugden, lijkt hem ouderwets te maken; geen wonder zo gezien dat zijn faam snel verbleekte. Of worden de oude deugden dan toch te snel weggefrommeld? Is het niet juist meer dan ooit zaak aandacht te blijven vragen voor de rol van die deugden ten dienste van het algemeen belang? Kan een technisch nog veel verder voortgeschreden samenleving als de onze die in grote mate geïndividualiseerd is, blijven functioneren zonder ten minste een aantal gedeelde publieke deugden? En waar moeten die deugden dan vandaan komen? Ligt hier een taak voor het onderwijs? Of moet de vrije samenleving zelf de deugden weer centraal zien te stellen, op straffe van haar ondergang?

Fergusons grote aandacht voor militaire zaken en zijn waardering van oorlog doen waarschijnlijk nog het meest gedateerd aan. Wie wil tegenwoordig worden geassocieerd met verheerlijking van oorlog? Moet 'militarisme' niet juist worden uitgeroeid? Zulke oordelen berusten echter op een slecht begrip van Fergusons publicaties. Zijn overtuiging dat burgers bij de militaire verdediging van het land betrokken dienden te blijven, berustte juist op een vrees voor het ontstaan van een afzonderlijke militaire kaste. Indien burgers de verdediging van het land gingen uitbesteden, dreigden volgens Ferguson twee grote gevaren. Ten eerste ondergraving van de binnenlandse vrijheid door een militair aanvoerder, die zich met een achterban van uit de onderklasse gerecruteerde, hem blindelings volgende soldaten als despoot kon opwerpen. Ten tweede het niet langer onderkennen van externe gevaren en een onvermogen de eigen vrije samenleving te verdedigen indien het land daadwerkelijk een aanval te verdu-

ren krijgt. Na een tijd waarin West-Europa zich een kwart eeuw lang heeft laten wegdoezelen, dromend dat ons continent nooit meer oorlog te wachten zou staan, heeft deze laatste waarschuwing van Ferguson meer actualiteitswaarde dan ooit.

Belangrijkste publicaties van Adam Ferguson

- *Reflections Previous to the Establishment of a Militia* (1756)
- *An Essay on the History of Civil Society* (1767)
- *Institutes of Moral Philosophy: for the Use of Students in the College of Edinburgh* (1773)
- *Remarks on a Pamphlet Lately Published by Dr. Price* (ook wel aangehaald als *Remarks on Dr. Price's Observations on the Nature of Civil Liberty*) (1776)
- *History of the Progress and Termination of the Roman Republic* (3 delen; 1783)
- *Principles of Moral and Political Science* (1792)

Voornaamste secundaire literatuur

- Broadie, David, ed., *The Cambridge Companion to The Scottish Enlightenment* (Cambridge, 2007)
- Goldie, Mark, and Robert Wokler eds., *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought* (Cambridge, 2006)
- Heath, Eugene ed., *Adam Ferguson. Selected Philosophical Writings* (Exeter, 2007) [capita selecta uit Fergusons werken, met een inleiding door de redacteur]
- Heath, Eugene, and Vincenzo Merolle eds., *Adam Ferguson: History, Progress and Human Nature* (London, 2008)
- Hill, Lisa, *The Passionate Society: The Social, Political and Moral Thought of Adam Ferguson* (Dordrecht, 2006)
- Kalyvas, Andreas, en Ira Katznelson, *Liberal Beginnings. Making a Republic for the Moderns* (Cambridge, 2008), Chapter 3.
- Kettler, David, *Adam Ferguson. His Social and Political Thought* (New Brunswick and London, 2005)
- McDaniel, Iain, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment. The Roman Past and Europe's Future* (Camb./Mass. and Londen, 2013)

Dr. P.G.C. van Schie is historicus en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

Eindnoten

- 1) Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, p. 10.
- 2) Ibidem, p. 23.
- 3) Ibidem, p. 21.

- 4) Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*, pp. 86-88.
- 5) Ferguson, *Essay*, p. 59.
- 6) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., pp. 136-137.
- 7) Kettler, *Adam Ferguson*, p. 109.
- 8) Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, I pp. 371-372.
- 9) Adam Smith, *The Wealth of Nations* (New York, 2003 [oorspr. 1776]) pp. 879-900, citaat op p. 898.
- 10) Ferguson, *Essay*, p. 251.
- 11) Zo schreef hij in een brief, aangehaald door Kettler, *Adam Ferguson*, p. 91.
- 12) Zie met name het 3e deel van de trilogie: Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford, 2013).
- 13) A.A.M. Kinneging, 'De Schotse Verlichting', in: P.B. Cliteur e.a. red., *Filosofen van het klassieke liberalisme* (Kampen, 1993) pp. 134-147 (citaat op p. 138).
- 14) Hill, *The Passionate Society*, p. 16; en Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 52.
- 15) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, noot 167 op p. 85.
- 16) McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 161-162.
- 17) Ferguson, *Essay*, p. 119.
- 18) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, *Sociaal-liberalisme* (Amsterdam, 2014) pp. 66-67.
- 19) Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, p. 56; en McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 189-190.
- 20) Ferguson, *Remarks on a pamphlet*, pp. 8-9.
- 21) Ferguson, *Institutes*, p. 266.
- 22) Ferguson, *Principles* I, pp. 463-465.
- 23) Ferguson, *Principles*, zoals opgenomen in Heath ed., p. 149.
- 24) Ferguson, *Institutes*, p. 216.
- 25) Zie voor het sociaal-liberalisme rond 1900: De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*.
- 26) Eendere observaties zijn later aan te treffen bij de liberale denkers Wilhelm von Humboldt en Alexis de Tocqueville; zie McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment*, pp. 102-103.
- 27) De Beaufort en Van Schie, *Sociaal-liberalisme*, pp. 173-174.

HET GEVAAR VAN DE VERANDERENDE CIVIEL-MILITAIRE RELATIES

– Daniël Turk –

Het lijkt alsof defensie weer prominenter op de politieke agenda staat, desalniettemin zijn de relaties tussen burger en militair de afgelopen jaren aanzienlijk veranderd. De connectie tussen de militair en de samenleving is, niet alleen in Nederland, maar in heel het Westen vervaagd. Dit brengt risico's met zich mee, maar zoals Daniël Turk in zijn artikel betoogt, zijn er ook oplossingen om dit gat te dichten.

In januari jl. berichtte *NRC Handelsblad* dat de Nederlanders nog steeds onderaan bungelen op de ranglijst wanneer het aankomt op de 'vechtbereidheid' voor je land.¹ Uit opinieonderzoek, uitgevoerd door onder andere Gallup International, kwam een half jaar geleden naar voren dat slechts 15 procent van de Nederlanders bereid was om voor het eigen land te vechten. Alleen Japan scoorde lager. Een half jaar later is het aantal ja-zeggere gestegen naar 24 procent. Deze stemmingswisseling – hoewel beperkt – is in het licht van de vele conflicten aan de periferie van Europa en de vluchtelingenstromen die daar het gevolg van zijn, niet meer dan begrijpelijk.

Defensie staat derhalve, niet alleen in Nederland, maar in veel Europese landen weer op de agenda. Geplande bezuinigingen worden teruggedraaid en er is soms zelfs sprake van nieuwe investeringen. Dit is echter, na jarenlange bezuinigingen, onvoldoende om het tij – de afnemende macht en invloed van het Westen – te doen keren. Het is ook niet alleen een kwestie van geld.

De civiel-militaire relaties zijn in veel Europese landen de afgelopen jaren echter fundamenteel veranderd en lichte stijgingen in de uitgaven voor defensie zullen het toenemende gat in deze relaties niet doen keren. De veranderingen in de civiel-militaire relaties – onder meer het verdwijnen van de dienstplicht en de demografische veranderingen – zijn hier de meest voorname oorzaken van. De militair is minder zichtbaar in de samenleving en de connectie tussen de militair en samenleving is vervaagd. Dit breder wordende gat betekent enerzijds het potentiële gevaar van afnemende civiele controle over de strijdkrachten, maar kan anderzijds ook betekenen dat de samenleving haar interesse verliest in defensie.

Nu conflicten en de dreiging van terreur weer dichterbij huis komen en het vermogen en de wil van het Westen om militair te interveniëren sterk is

afgenomen, is het belangrijk om de veranderende civiel-militaire relaties onder de loep te nemen en te zoeken naar oplossingen om het gat te dichten. Allereerst is het belangrijk ons te realiseren dat het niet alleen een probleem is voor Nederland of Europa, maar voor heel het Westen.

Niet een Europees, maar een westers probleem

Deze transitie van 'Mars naar Venus' is niet alleen zichtbaar in Europa. Ook de Verenigde Staten – de militaire supermacht – dreigen hetzelfde pad te bewandelen. Enkele cijfers geven deze trend duidelijk weer. In 1990 had 40 procent van de jonge Amerikanen minstens één ouder die had gediend in de krijgsmacht; in 2014 was dit aantal 16 procent. In 1981 was 64 procent van de senatoren veteraan; nu is dat ongeveer 18 procent. Afgelopen jaar had de Amerikaanse krijgsmacht grote moeite om de beoogde 177.000 Amerikanen te rekruteren voor alle vier de legeronderdelen, terwijl het Pentagon kan vissen uit een vijver van 21 miljoen Amerikanen tussen de 17 en 21 jaar. Van deze 21 miljoen zullen grofweg 9 miljoen Amerikanen falen voor de benodigde kwalificaties en zijn er 7 miljoen die een strafblad hebben of simpelweg te dik zijn.² Van de overgebleven jonge Amerikanen zal het overgrote deel de universiteit of het bedrijfsleven verkiezen boven dienst in de Amerikaanse krijgsmacht. Het resultaat is dat enerzijds de zonen en dochters van dienende officieren terechtkomen bij de prestigieuze Amerikaanse officiersopleidingen, terwijl de lage rangen steeds meer worden gevuld met laagopgeleiden en etnische minderheden. Het gat tussen het leger en de samenleving zal hierdoor alleen maar verder toenemen.

Het Amerikaanse leger zal, zo is de intentie, krimpen van 566.000 naar ongeveer 440.000 militairen in 2019, maar het is de vraag of de huidige rekruteringsvijver zelfs hieraan kan voldoen.³ Het gebruik van huurlingen (*security contractors*) door

het Amerikaanse leger heeft gedurende twee kostbare oorlogen in Afghanistan en Irak een vlucht genomen en in het licht van de geschetste ontwikkeling zal deze trend zich doorzetten. Er is inmiddels een heuse wildgroei aan private beveiligingsbedrijven die veel ondersteunende taken van het Amerikaanse leger hebben overgenomen. Steeds meer Amerikaanse militairen, die op kosten van de Amerikaanse belastingbetaler hun militaire opleiding hebben genoten, kiezen na het aflopen van hun contract niet langer automatisch voor een verlenging van hun carrière bij de krijgsmacht, maar voor de hoge salarissen die de Private Military Companies (PMC's) hen kunnen bieden. Het feit dat deze PMC's indirect uit dezelfde rekruteringsvijver als de Amerikaanse regering putten, maakt het probleem alleen maar groter.

Voor een land dat trots is op zijn 'martial values', is dit een zorgwekkende ontwikkeling. Voor de Grieken en Romeinen stond het gebruik van huurlingen gelijk aan decadentie, corruptie en onvermijdelijk verval van de staat. Vechten voor geld is niet hetzelfde als voor het land en teveel leunen op huurlingen kan op termijn de staat zelf ondermijnen. Niet ondermijnen op de manier waar onder andere Machiavelli voor waarschuwde; het gebruik van huurlingen om de staatsmacht naar je toe te trekken (hoewel dit in delen van de wereld met tanend staatsgezag niet ondenkbaar is), maar eerder het ondermijnen van de lang gekoesterde verwachting dat burgers een bijdrage leveren aan de bescherming van hun eigen, vrije samenleving.

Deze verwachting dient echter – zeker voor westerse samenlevingen – bijgesteld te worden. In 1995, vlak na de op een mislukking uitgelopen Amerikaanse humanitaire interventie in Somalië en het westers onvermogen om in te grijpen in Rwanda, kwam de Amerikaanse strateeg Edward N. Luttwak met de term 'post-heroic warfare'.⁴ Luttwak bedoelt hiermee de dalende wil in het Westen om bij militair ingrijpen hoge verliezen van mensenlevens te accepteren. Eén van de redenen die hij noemt is dat gezinnen in westerse samenlevingen vaak maar uit één, twee of drie kinderen bestaan. Economische ontwikkeling, hogere levensstandaarden en dus vaker kleinere families hebben geleid tot een afkeer van oorlog; de tolerantie voor het verlies van mensenlevens is verlaagd. Christian Welzel schreef hierover dat 'when large parts of a population begin to see life no longer as a source of threats but as a source of opportunities, sacrificing lives increasingly seems an intolerable waste of human potential'.⁵

Zeker de jonge generaties zijn opgegroeid met

het besef dat veiligheid een gegeven is en zij zullen een andere opvatting hanteren van het woord 'oorlog'. Na de Koude Oorlog sprak men bij militair ingrijpen niet meer in termen van 'oorlog', maar eerder over 'opbouwmissies' of 'stabilisatiemissies' wanneer militairen naar conflictgebieden werden gezonden. Westerse politici nemen het woord 'oorlog' nog wel in de mond, zoals bijvoorbeeld bij de luchtaanvallen tegen ISIS, maar het gaat hier om het nemen van levens op éénzelfde schaal als ergens gesitueerd tussen bedrijfsongevallen en verkeersongelukken.⁶ Het Westen denkt simpelweg niet meer in termen van strijd tussen twee of meer samenlevingen, waarbij staten hun burgers op grote schaal mobiliseren en zijn hier – zoals is geschetst – ook niet meer op toegerust. Het probleem is dat veel andere, niet-westerse landen dit wel zijn.

De discussies over defensie in veel Europese landen gaan louter nog over de hoogte van het budget en de legaliteit of moraliteit met betrekking tot de inzet van de krijgsmacht, terwijl de eigenlijke discussie zou moeten gaan over de betekenis en het nut van de krijgsmacht als politiek instrument. De samenleving dient over een dergelijk instrument te beschikken omwille van twee overkoepelende doeleinden: defensie en veiligheid. Deze twee doeleinden zijn eeuwig – dat wil zeggen dat de verzorging van de krijgsmacht in zowel tijden van vrede als in tijden van oorlog de aandacht van de staat vereist.⁷ Adam Smith schreef hier treffend over dat 'defence is more important than opulence [weelde]'.⁸

Dit dienen politici zich te realiseren. Veelvuldig is het zo geweest dat politici zich enerzijds uitlaten in emotionele retoriek over de krijgsmacht ('onze dappere jongens en meisjes'), maar tegelijkertijd rücksichtslos in defensie snijden zonder oog te hebben voor de gevolgen. Die gevolgen werden onder meer pijnlijk duidelijk toen in augustus 2015 berichten naar buiten kwamen dat militairen tijdens oefeningen 'pang pang' moesten roepen om kogels te besparen. Bij dergelijke berichten blijkt dat niet alle politici zich omhullen in emotionele retoriek aangaande de krijgsmacht. Alexander Pechtold twitterde hierop als reactie: 'heerlijk zo'n bericht'.⁹ Als 'liberaal' politicus lijkt Pechtold de overheidstaak bij uitstek, namelijk defensie, niet al te serieus te nemen. Politici die medeverantwoordelijk zijn voor het uitzenden van onze militairen naar conflictgebieden, mogen niet lichtzinnig met dit soort problemen omgaan. Evenwel blijft defensie een makkelijke sluitpost van de rijksbegroting. Immers, wat is de achterban van defensie?

Een 'nieuw' sociaal contract

Thomas Hobbes stelde in zijn staatstheorie al vast dat vrije individuen zich verenigen om er zelf voordeel van te hebben. Ze geven een deel van hun vrijheid op om er veiligheid voor terug te krijgen. Individuen zullen immers niet snel de roeping voelen om op eigen kosten en initiatief verantwoordelijkheid te nemen voor de verdediging van de staat.¹⁰ Dat de overheid de veiligheidstaak op zich neemt, staat voor liberalen dan ook niet ter discussie. Veiligheid – zowel intern als extern – is immers een cruciale voorwaarde om individuele vrijheid te realiseren en te beschermen.

Wel is er onder liberalen altijd enige onenigheid geweest over de inrichting van die veiligheidstaak. Zo beschouwde Adam Smith een beroepsleger als de beste veiligheidsgarantie van de staat (mits deze onder het beval de soeverein stond en het algemeen belang diende), terwijl bijvoorbeeld John Stuart Mill vond dat van leden van de samenleving kon worden verwacht dat zij dienen bij te dragen aan 'the common defense, or in any other joint work necessary to the interest of the society of which he enjoys the protection'.¹¹ Het herinvoeren van de dienstplicht, hoewel dit de weerbaarheid van de samenleving immers zou vergroten, is politiek niet haalbaar en daar zal ik in dit artikel ook niet voor pleiten. Er zijn ook andere manieren om het gat tussen de samenleving en krijgsmacht te dichten.

Het in 2000 door het Britse ministerie van Defensie geschreven 'The Armed Forces Covenant' kan mogelijk als voorbeeld dienen. Dit document, hoewel niet juridisch bindend, heeft de wederzijdse verplichtingen en verwachtingen van enerzijds de krijgsmacht en anderzijds de overheid en samenleving vastgelegd: een nieuw sociaal contract in het licht van de veranderende civiel-militaire relaties.

De krijgsmacht is in Groot-Brittannië cultureel ingebed en het ter discussie stellen ervan wordt als on-Brits geacht. Desalniettemin is ook in Groot-Brittannië het civiel-militaire gat – precies om de hiervoor geschetste redenen – enorm gegroeid. Het covenant streeft ernaar om de band tussen de strijdkrachten en de vrije samenleving die deze militairen verdedigen, te bevorderen. Enerzijds vereist dit toewijding van de staat richting niet alleen de dienende militairen, maar ook zorg voor families en nazorg voor veteranen, en anderzijds moeten de strijdkrachten zich ook engageren met de samenleving.¹² Juist omdat het niet juridisch bindend is, zijn er twijfels omtrent de effectiviteit van dit covenant. Het covenant wordt dan wel aangehaald om ve-

teranen voorrang te geven bij de National Health Service (NHS) of het verlenen van verblijfsvergunningen aan voormalige Gurkha's,^A maar de regering is geen verantwoording verschuldigd bij accusaties van nalatigheid. Pogingen om het covenant wettelijk afdwingbaar te maken, zijn vooralsnog gestrand. Desalniettemin is de symbolische waarde van het militaire covenant enorm belangrijk en kan dit als voorbeeld dienen voor andere landen; zeker ook voor Nederland.

De Nederlandse defensie, hoewel opererend zonder een dergelijk 'nieuw' sociaal contract, is ook volop bezig met bewustwording voor het werk dat de Nederlandse strijdkrachten in binnen- en buitenland verrichten. Dit zijn positieve ontwikkelingen, maar het is de vraag of dit voldoende is. Er is in Nederland dan wel een groeiende waardering voor de militair zelf, maar dit vertaalt zich niet automatisch in steun voor militaire missies en een groter defensiebudget.

Meerjarige defensieplanning

Het defensiebudget is zeer afhankelijk van de grillen van de in Nederland veelal wisselende coalitiepartners. Politieke partijen die verdere bezuinigingen op defensie niet steunen, beschouwen dit niet als een dusdanig principieel struikelblok dat zij hierop coalitiebesprekingen met, vaak linkse partijen, laten stuklopen. Gezien het belang van defensie als uiteindelijke beschermer van onze vrije samenleving, maakt deze inconsistentie in politieke directie het lastig om langdurig vooruit te plannen, met alle mogelijke gevolgen van dien.

Om continuïteit te waarborgen kan men in Nederland leren van het in Denemarken en Zweden beproefde model van meerjarige defensieplanning. In deze Scandinavische landen wordt iedere grofweg vijf jaar door politieke partijen zowel binnen als buiten de regeringscoalitie gekeken naar het ambitieniveau van de krijgsmacht en het daarvoor benodigde budget. De defensieafspraken die hieruit voortvloeien dienen verkiezingen te overstijgen en defensie te 'depolitiseren'. De defensiebegroting moet dan niet meer per jaar, maar voor langere termijn vastgelegd worden om te voorkomen dat de krijgsmacht afhankelijk is van politieke grillen. Het feit dat deze defensieakkoorden door zoveel mogelijk partijen ondertekend dienen te worden, zal ertoe moeten leiden dat het ambitieniveau, ook bij een andere samenstelling van de coalitie, gestaafd zal blijven.¹³ Een absolute voorwaarde is wel dat de politici zich

A Nepalese elitesoldaten in Britse dienst.

dan ook aan die afspraken houden.

In Nederland wordt het voorstel van meerjarige defensieplanning al door verschillende politieke partijen gedragen. Indien Nederland dit model adopteert zal het een duidelijk signaal afgeven richting landen met wie Nederland op het gebied van defensie samenwerkt. Bij militaire samenwerking is vertrouwen tenslotte cruciaal.¹⁴ Bovenal geeft het een belangrijk teken richting de militairen die zich dagelijks voor ons inzetten en hun leven wagen; niet alleen het vertrouwen van de burger in defensie, zoals beoogd met het militaire convenant, maar omgekeerd moet de krijgsmacht ook kunnen rekenen op de burger. Het volgens Alexander Pechtold 'heerlijke' bericht dat militairen dan tijdens oefeningen 'pang pang' moeten roepen bij gebrek aan kogels, kan dankzij meerjarige defensieplanning hopelijk in de toekomst vermeden worden.

Conclusie

Er is in westerse landen lange tijd een groeiende desinteresse in de krijgsmacht geweest en het gat in de civiel-militaire relaties is een gevolg daarvan. Defensie is belangrijker dan weelde, schreef Adam Smith al, maar het onderzoek van Gallup Internationaal laat zien dat dit dictum althans voor Nederland – maar ook voor andere westerse landen – niet meer lijkt te gelden. Wanneer onze vrijheden echt op het spel zouden komen te staan, zal hopelijk onder meer dan 24 procent van de burgers de bereidheid ontstaan om in het uiterste geval de verworven vrijheden te beschermen. Bewustwording onder de burgers over het belang van defensie is daarbij in een vroeg stadium ontegenzeggelijk belangrijk.

Voorbeelden uit het buitenland om het civiel-militaire gat te dichten, zoals het Britse militaire convenant of de Scandinavische meerjarige defensieplanning zijn eerste stappen die Nederland in de goede richting kunnen duwen. Vrijheid gaat immers altijd gepaard met verantwoordelijkheid. Dat is een realisatie die helaas onder te weinig Nederlanders leeft. De befaamde Britse historicus Edward Gibbon benoemde dit in de achttiende eeuw al toen hij schreef over de ondergang van het oude Athene: 'In the end, more than freedom, they wanted security.

They wanted a comfortable life, and they lost it all – security, comfort, and freedom. When the Athenians finally wanted not to give to society but for society to give to them, when the freedom they wished for most was freedom from responsibility, then Athens ceased to be free and was never free again.'¹⁵

D.P. (Daniël) Turk MA, MSc is wetenschappelijk medewerker bij de Teldersstichting.

Eindnoten

- 1) Kees Versteegh, 'Een golfje van Vaderlandsliefde?', *NRC Handelsblad*, 16 januari 2016.
- 2) The Economist, 'Civil-military relations. Who will fight the next war?', *The Economist*, 24 oktober 2015.
- 3) Ibidem.
- 4) Edward N. Luttwak, 'Toward Post-Heroic Warfare', *Foreign Affairs*, mei/juni 1995, p. 115.
- 5) Ronald F. Inglehart, e.a., 'Declining willingness to fight for one's country: the individual level basis of the long peace', *Journal of Peace Research* Vol. 52(4), 2015, p. 420.
- 6) Mark Urban, *The Edge. Is the military dominance of the West coming to an end?*, Londen, 2015, p. 118.
- 7) Rupert Smith, *The Utility of Force. The art of war in the modern world*, Londen, 2005, p. 9.
- 8) Edwin van de Haar, *Classical Liberalism and International Relations Theory. Hume, Smith, Mises, and Hayek*, New York, 2009, pp. 67-8.
- 9) Jennie Barber, 'Roepen militairen 'pang pang' bij gebrek aan kogels?', *Volkskrant*, 3 augustus 2015.
- 10) Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Liberalen en defensie', *Liberaal Reveil*, maart 2013 (1), p. 37.
- 11) John Stuart Mill, 'On Liberty', in: M. Warnock (ed), *Utilitarianism*, Londen, 1962 (1859), p. 136.
- 12) Ministry of Defence, *The Armed Forces covenant*, 2000, pp. 10-11.
- 13) Margriet Drent, Minke Meijnders, 'Multi-year Defence Agreements. A Model for Modern Defence?', *Clingendael Report*, september 2015, p. 5.
- 14) Emilie van Outeren, 'Idee: haal de politiek uit het leger', *NRC Handelsblad*, 10 november 2015.
- 15) Een quote toegeschreven aan Edward Gibbon, maar onder meer aangehaald door Margaret Thatcher tijdens een speech in Hillsdale College in 1994.

– Auke Leen –

De economische wereld waarin we leven is ondoorgrondelijk complex. Beleid op grond van een vermeende kennis daarover door de overheid leidt tot niets. Haar rol als scheidsrechter en regelmaker van het marktproces is de enige manier om met onze fundamentele onkunde om te gaan. Het resultaat is een wereld van welvaart, individuele vrijheid en vrede. Auke Leen gaat in dit artikel in op een liberaal economisch beleid.

Dit kan niet waar zijn – en toch is het zo

In zijn bestseller *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*¹ beschrijft Joris Luyendijk zijn ervaringen in de City, het financiële centrum van Europa in Londen, alsof hij bij een noodsituatie in een vliegtuig naar de cockpit loopt en ontdekt dat er niemand in zit: een in zijn ogen angstaanjagende ontdekking. Maar wat als dat voor de liberaal de ideale en enig mogelijke situatie is? In de markteconomie heeft inderdaad niemand de controle. Het marktproces heeft ook geen doel. De situatie die Luyendijk beschrijft is bovendien niet van toepassing op de huidige financiële wereld. Banken zijn na de crisis primair niet meer onderhevig aan marktkrachten, waarop Luyendijks beschrijving van toepassing is en adequaat de situatie in een marktorde schetst, maar aan krachten van centrale banken.² Die lijken tegenwoordig de controle te hebben en dé speler te zijn van economisch beleid.

Een ondoorgrondelijke, complexe wereld

Waarom is een markteconomie veel te complex om begrepen en gecontroleerd te kunnen worden op grond van onze vermeende kennis? Waarom is het fundamenteel onmogelijk dat overheidsbeleid ons naar een vooraf gekozen doel loodst? Een eerste reden is de diversiteit van mensen met al hun verschillende eigenschappen en wensen. Denk aan hoe verschillend mensen zijn in hun karaktereigenschappen, hun levenservaringen, hun doeleinden en verlangens. Of meer concreet, denk alleen al aan de verschillende kledingwensen: ook in China lopen ze niet meer in de bekende Mao-pakken van weleer. Daar past geen eenvoudig sociaal systeem bij. Een tweede reden is het gecompliceerde productiesysteem dat nodig is om aan al die verschillende wensen te voldoen. De hiervoor nodige beslissingen moeten in de tijd en geografisch worden gecoördineerd.³ Kortom, alle informatie, die verspreid aanwezig is, moet worden gebruikt om te bepalen wat en hoe dit te produceren. Deze kennis te centraliseren en te

overzien is onmogelijk. Bovenal hebben we te maken met mensen die echte keuzes kunnen maken, ze kunnen op het moment van de keuze A kiezen maar ook B – en die keuze valt veelal niet te voorspellen. Menselijke keuzes kunnen creatief zijn; we kunnen immers met iets nieuws op de proppen komen.⁴ Te stellen dat alle kennis verspreid aanwezig is, is dus al te veel gezegd.

In een complex systeem is er een zodanige werking tussen de onderdelen dat de uiteindelijke uitkomst niet valt te voorspellen. Maar gelukkig, de markt organiseert zichzelf; een markt is complex maar ook zelf-ordenend. Activiteiten worden door prijzen dusdanig gecoördineerd dat er een orde ontstaat zonder dat er een planner is of de uitkomst vooraf bekend is. Het is een spontane orde: het resultaat van menselijk handelen maar niet van een menselijk ontwerp. De markt kan vergeleken worden met de orde die ontstaat als mensen op een zaterdagmiddag gaan winkelen en niet met de orde die ontstaat als mensen in een parade meelopen. In het laatste geval is er planning van bovenaf. In het eerste geval maakt eenieder eigen keuzes. Geen centraal planorgaan kan vooraf weten wie, waar in welke winkel is. Iemand kan opgehouden worden omdat hij toevallig een kennis ontmoet of wat dan ook.⁵

Kortom, er is een onvermijdbare onkunde over alle specifieke feiten die tot een marktorde leiden – maar van het functioneren ervan we wel afhankelijk zijn. De arbeidsdeling op de markt kan er alleen maar zijn omdat we op de onpersoonlijke prijzen reageren die het geheel coördineren. We passen ons aan de vele feiten aan, waarvan we het bestaan niet kennen.⁶

Hoe is het zover gekomen?

Hoe heeft dit systeem van orde, de markteconomie, die eenieder de vrijheid laat om zijn of haar doel na te streven, zich ontwikkeld? Een systeem dat we niet eens kunnen begrijpen omdat, inderdaad, alles-met-

alles samenhangt.^A

Het systeem heeft zich evolutionair met vallen en opstaan ontwikkeld door het na-ape van succesvolle gedragingen. We zijn gestart met systemen van centrale leiding: mensen die in stamverband leefden met een stamhoofd, of later in grotere groepen, maar ook met een leider die alleen of in samenspraak met anderen het doel bepaalde.⁷ Hoe ook, met de welvaart was het niet best gesteld, en tot het eind van de achttiende eeuw zat er niet veel vooruitgang in. Een Engelse landarbeider uit die tijd had het niet veel beter dan een Romeinse slaaf van weleer, en die eersten hadden het zelfs nog beter dan hun Duitse en Franse tijdgenoten. Het idee dat het voor eenieder beter kan worden, bestond niet. Hooguit kon een elite zich een beter leven verschaffen.⁸

Om de uitzichtloze armoede achter ons te laten, was de geleidelijk ontstane markteconomie nodig. De toekomst is geen verleden tijd, maar hangt af van de subjectieve overwegingen en creatieve, echte keuzes van individuen die geconfronteerd worden met fundamentele onzekerheid. In de relatief simpele natuurwetenschappen waarin vaak al twee of drie variabelen voldoende zijn om een verschijnsel te beschrijven, is voorspellen en controle mogelijk. In een complexe sociale wereld is dat onmogelijk: er zijn gewoon veel te veel variabelen.⁹ We kunnen slechts het evolutionaire proces beschrijven, maar dat geeft ons voldoende kennis om te weten wat we als overheid wel of niet kunnen doen.

Hét kenmerk van de markteconomie is dat het is gebaseerd op een vergaande specialisatie in de productie. De productiviteitsstijging die met de arbeidsdeling samengaat, zorgt voor een groei van de welvaart.^B Daarvoor is het echter wel noodzakelijk om het teveel aan een goed te ruilen waarover een ieder op grond van zijn specialisatie beschikt. De ontdekking van de ruil is dan ook een van de vruchtbaarste ontdekkingen ooit, daar onze wensen verschillen is een vreedzame ruil mogelijk – we willen niet allemaal

hetzelfde.¹⁰ Er is geen noodzakelijke strijd van allen tegen allen om de schaarse goederen zoals Thomas Hobbes in het midden van de zeventiende eeuw dit nog zag. Met de noodzaak van een allesbepalende overheid als *Leviathan* om de vrede te bewaren.

De ontdekking van Adam Smith aan het einde van de achttiende eeuw was dat we ons kunnen specialiseren en daarmee de productie doen stijgen en wat we te veel hebben ruilen op de markt – en het wordt geen-chaos. Mensen kunnen in vrede met elkaar leven en elkaar in de ruil een dienst bewijzen zonder dat zij het over de doeleinden eens hoeven te zijn. Als samenleving hoeven we daarin niet een rangorde te maken. Dat is immers een voordeel: het laat eenieder de vrijheid eigen doelen te kiezen. Deze ontdekking is door George Stigler ‘het kroonjuweel’ van Smith genoemd en zijn belangrijkste inhoudelijke stelling.¹¹ Prijzen coördineren onze handelingen en de ruil op een markt met concurrentie is de oplossing die zorgt voor orde. Vanaf die tijd ging de welvaart pijlsnel omhoog.¹²

Kan de statistiek ons niet helpen?

Waarom kunnen we de complexiteit niet met statistiek te lijf, zoals in de macro-economische modellen van het Centraal Planbureau? Dé reden is dat in de statistiek juist wordt afgezien van alle voor het marktproces relevante factoren en de verbanden daartussen.¹³ Zo gaat het in de modellen bijvoorbeeld om het algemeen prijspeil. Maar dat cijfer speelt helemaal geen rol in het marktproces. Stel er is een daling van het prijspeil, dat betekent niet dat alle prijzen in gelijke mate dalen. Sommige prijzen gaan omhoog, andere gaan omlaag en ze reageren op elkaar. Dát zijn de bepalende factoren in het marktproces waar een algemene stijging of daling ons niets over zegt. Bovendien zien ondernemers prijzen vaak helemaal niet als een gegeven en proberen ze er juist onder te duiken met een goedkoper en beter product.¹⁴

Zo zegt ook bijvoorbeeld het aantal ondernemers ons niets relevants over het marktproces. Daarvoor is de interne structuur bepalend: sommige producenten concurreren met substitueert producten direct met elkaar, anderen daarentegen produceren goederen die er complementair aan zijn en ze reageren ook op elkaar. Dat is allemaal heel wat anders dan het achteraf meten van een macro-economische grootheid. In de economie is er meten zonder te kunnen voorspellen, dit in tegenstelling tot in de veel minder complexe natuurwetenschappen waar het mogelijk is te meten en te voorspellen.^C

A Natuurlijk kunnen we in onze analyse wel doen alsof we alles behalve twee variabelen constant houden. Dit gebeurt in de standaard microeconomie met de bekende *one-thing-at-a-time* methode van Alfred Marshall. Het expliciteren van dat wat we constant houden, de *ceteris paribus*, is echter zo omvattend dat het de theorie weer complex maakt (Friedrich A. Hayek, *The Theory of Complex Phenomena*, in: Friedrich A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Chicago, 1967, pp.22-42).

B Zoals Paul Krugman schreef: ‘Productiviteit is niet alles, maar op de lange termijn is het bijna alles. Het vermogen van een land om de levensstandaard in de tijd te verhogen, hangt bijna helemaal af van het vermogen om de productie per werknemer te verhogen.’ In: Paul Krugman, *The Age of Diminished Expectations*, Cambridge, 1990.

C ‘Tot nu,’ aldus Hayek (*op.cit.*, 1967), ‘is er nog nooit een econoom geslaagd rijk te worden door op grond van zijn weten-

De grenzen van onze kennis en planning

In het marktproces zijn onbedoelde gevolgen alom tegenwoordig. Individuen die eigen doeleinden nastreven weten en kunnen niet weten wat het totale resultaat van hun interacties zal zijn. Er ontstaat een orde uit een proces van onderlinge concurrentie waarbij succes beslist – en niet een overheid die het allemaal wel denkt te weten. Een overheid die met, bijvoorbeeld, een topsectorenbeleid de winnaars denkt te kunnen kiezen.^D Decentrale besluitvorming leidt er toe dat er van meer kennis gebruik wordt gemaakt dan een centrale planner ooit kan doen: de markt buit kennis het beste uit.

Wat heeft de planning van het economisch leven ons gebracht? Vroeger al niet veel en ook in de moderne tijd alleen maar stagnatie. Planning gebaseerd op onze huidige kennis brengt ons niet veel verder dan we nu al weten. In het begrotingsbeleid wordt doormiddel van het vergroten van de overheidsuitgaven getracht de vraagzijde van de economie te stimuleren. Sinds de tijd van Keynes is het beslag van de overheid op het nationaal product verdubbeld; Keynes op Keynes gestapeld – en nog is het niet genoeg. In het monetaire beleid volgt de ene renteverlaging op de andere en wordt steeds duidelijker dat ook hier de zon niet voor niets op gaat. En als met bezuinigingen de hand op de knip wordt gehouden blijft de reguleringskraan wijd open staan. De creativiteit van het beleid is niet veel groter dan ‘meer van hetzelfde’. Met de genoemde vormen van beleid valt hooguit tijd te winnen. Het enige beleid dat echt groei genereert is het verhogen van de productiviteit: mensen in het marktproces de ruimte te geven. Voor groei hoeven we niet te wachten tot bijvoorbeeld de groei weer aantrekt in de opkomende economieën. Het marktproces is een dynamisch ondernemend-concurrerend proces van ontdekking.¹⁵ Wat het marktproces drijft is ondernemerschap, wat het karakteriseert is concurrentie, en de afzonderlijke stappen vormen evenzovele ontdekkingen.

Hoe met onze onkunde om te gaan?

Wat is de rol van de overheid als sturen op uitkomsten niet mogelijk is? Een economie valt het beste te beschrijven door de structuur, de regels, waarbinnen individuen keuzes maken. Wanneer we niet tevre-

schappelijke voorspellingen over prijzen, goederen met winst te kopen en te verkopen (hoewel sommigen misschien dat wel zijn geworden door hun voorspellingen te verkopen).’

D Zie hiervoor: www.topsectoren.nl. In plaats van bepaalde sectoren te subsidiëren en anderen een lager tarief in de vennootschapsbelasting te geven, zou met dat geld het tarief voor een ieder praktisch kunnen halveren.

den zijn met de uitkomsten dienen we ons primair op de structuur te richten. Pogingen om de uitkomsten daarbinnen te veranderen zijn gebaseerd, zoals eerder gezegd, op de fundamentele misvatting dat we het in een complexe wereld allemaal wel weten. Als mensen zeggen dat de markt, het kapitalisme, faalt, is het niet het proces van vrije ruil binnen de regels maar de structuur waarbinnen we ruilen die we ter discussie moet stellen. Het recht als hoogste gezag (de *rule of law*), individueel eigendom, concurrentie en een stabiele munt zijn de belangrijkste regels en instituties die ons een ongekende welvaart, individuele vrijheid en vrede hebben gebracht. Kortom, de overheid moet de scheidsrechter leveren en het kader bepalen. Dat is niet makkelijk – en daar heeft ze haar handen al vol aan.^F

Waarom is de rol van de overheid bij het bepalen van de spelregels en het leveren van de scheidsrechter essentieel? De regels zijn een collectief goed. De markt is goed in het produceren van individuele goederen: goederen die op de markt verkocht kunnen worden en mensen, als ze er niet voor betalen, van consumptie kunnen worden uitgesloten. Goederen waarbij de koper en de verkoper met alle lusten en lasten worden geconfronteerd. Bij een collectief goed, zoals de regels van het marktproces, ligt dat anders. Die regels (wetten) gelden voor eenieder en ze profiteren daar dan ook van. Individuen kunnen niet van gebruik worden uitgesloten. Ze worden dus niet geconfronteerd met alle lusten en lasten, zoals dat bij individuele goederen wel het geval is. Er zijn *free-riders*.¹⁶ Geen ondernemer ziet er daarom brood in om dat soort goederen te produceren. De markt zal de regels van de markteconomie dus maar moeilijk zelf ontwikkelen.¹⁷ Daarvoor is een overheid nodig.

Conclusie

In een markteconomie die is gegrond op arbeidsdeling als bron van welvaart is door de daarmee

E James M. Buchanan, “On the Structure of an Economy. A Re-emphasis of Some Classical Foundations”, in: James M. Buchanan, *Federalism, Liberty and the Law*, Indianapolis, 2001, pp. 263-275. De ethiek van de markt heeft dan ook weinig meer te maken met de op solidariteit gebaseerde ethiek van de kleine stamgemeenschap. We hebben de maatschappij waarin ieder elkaar kende en met ieders noden rekening kon houden allang achter ons gelaten. Op de grote onpersoonlijke markt is er ethisch goed gehandeld als er volgens de regels van de markt en niet, met list en bedrog, vals is gespeeld.

F Henry C. Simons, *A positive program for laissez faire. Some proposals for a liberal economic policy*, Chicago, 1934. Volgens Buchanan is de crisis van 2008 vooral ontstaan omdat overheden veel te toeschietelijk waren, wat betreft het noodzakelijke kader, bij de ontwikkeling en het gebruik van nieuwe financiële instrumenten (Buchanan, *op.cit.*, 2011).

samengaande complexiteit planning onmogelijk. Niemand heeft in het marktproces alle huidige en toekomstige kennis in pacht. Maar sommige ideeën lijken zo waarschijnlijk dat ze negen keer op een rij kunnen mislukken en toch de tiende keer weer worden geloofd. Andere ideeën lijken zo onwaarschijnlijk dat ze negen keer achter elkaar lukken en toch de tiende keer niet worden vertrouwd.¹⁸ Overheidsbeleid om de economie te sturen behoort blijkbaar tot de eerste categorie en de werking van de vrije markt en vrije prijsvorming tot de tweede. Kortom, we moeten wat betreft de rol van de overheid en de markt een onderscheid maken tussen wat goed klinkt en wat goed werkt.

Dus waarom dan toch negen van de tien keer de overheid? Is het onze (fatale) verwaandheid: dat we het allemaal wel denken te weten?¹⁹ Met andere woorden is het ons geloof dat net zoals bij de natuurwetenschappen het in de sociale wetenschappen nu niet, dan toch wel morgen, ook zal lukken 'te voorspellen en te controleren'. Nodig zijn betere modellen en nog meer computers die informatie verzamelen. Maar de marktorde is, zoals we hebben gezien, veel te complex om door ons begrepen en gestuurd te worden. Centraal in het marktproces staan de scheppende krachten van de spontane orde. Dit alles staat in tegenstelling tot de meer simpele wereld van de natuurwetenschappen. Mensen zijn geen stenen die willoos van een berg rollen, of zoals Smith stelde gelijk aan schaakstukken op een schaakbord. 'Op het grote schaakbord van de samenleving heeft ieder stuk zijn eigen doelstellingen die helemaal verschillend kunnen zijn aan dat wat de overheid erop drukt. Als beide doelstellingen samenvallen en in dezelfde richting werken zal het spel van de samenleving gemakkelijk en harmonieus verlopen en waarschijnlijk ook gelukkig en succesvol zijn. Als beide doelstellingen daarentegen verschillen of tegengesteld zijn, zal het spel miserabel verlopen en zal de samenleving altijd in grote mate in wanorde zijn'.²⁰

Kortom, zelfs een politicus die onbevooroordeeld het algemeen belang dient en alle kennis van de wereld bezit, heeft minder creativiteit dan wij met z'n allen. Het enige liberale beleid in een complexe samenleving is mensen de vrijheid geven. Als we echt willen weten hoe de samenleving in elkaar zit, zullen we de kenmerken van onze onkunde over de complexe economische wereld en het bereik daarvan moeten onderzoeken. Het grote probleem in de economie is hoe we allen kunnen profiteren van kennis die alleen verspreid bestaat als de, soms

tegengestelde, opvattingen van alle deelnemers.²¹ Zoals de geschiedenis ons echter leert, is een piloot in de cockpit van het marktproces met zekerheid desastreus.

Dr. A.R. Leen is econoom en doceert aan de Universiteit Leiden.

Eindnoten

- 1) Joris Luyendijk, *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam, 2015.
- 2) Daniel L. Thornton, Requiem for QE, Cato institute, *Policy Analysis* no.783, November 17, 2015.
- 3) Pierre Lemieux, *Somebody in Charge. A Solution to Recessions?* New York, 2011.
- 4) Viktor J. Vanberg en James M. Buchanan, "The Market as a Creative Process," in: James M. Buchanan, *Federalism, Liberty and the Law*, Indianapolis, 2001, pp. 289-310.
- 5) Randall G. Holcombe, *Advanced introduction to The Austrian School of Economics*, Cheltenham, 2014.
- 6) Friedrich A. Hayek, Coping With Ignorance, *Imprimis*, July 1978, Volume 7, No. 7.
- 7) Friedrich A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, 1982.
- 8) Sylvia Nasar, *Grand Pursuit. The story of the people who made modern economics*, London, 2011.
- 9) Friedrich A. Hayek, *Studies in Philosophy, Politics and Economics*.
- 10) Hayek, *Law, Legislation and Liberty*.
- 11) George Stigler, The Successes and Failures of Professor Smith, *Journal of Political Economy* 84 (December), 1976, pp. 1199-1213.
- 12) Mark Skousen, *The Big Three in Economics. Adam Smith, Karl Marx, and John Maynard Keynes*, New York, 2007.
- 13) Hayek, *Studies in Philosophy*.
- 14) Israel M. Kirzner, The Economic Calculation Debate: Lessons for Austrians. *The Review of Austrian Economics*, Vol.2, 1988. pp. 1-18.
- 15) Ibidem.
- 16) James M. Buchanan, The Limits of Market Efficiency, *Rationality, Markets and Morality*, Vol.2, 2011, pp. 1-7.
- 17) Viktor Vanberg, *Liberaler Evolutionismus oder Vertragstheoretischer Konstitutionalismus? Zum Problem institutioneller Reformen bei F.A. Hayek und J.M. Buchanan*, Tübingen, 1981.
- 18) Thomas Sowell, *Applied economics. Thinking beyond stage one*, New York, 2004.
- 19) Friedrich A. Hayek, *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*, Chicago, 1988.
- 20) Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759 (<http://www.econlib.org/library/Smith/smMS.html>).
- 21) Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London and New York, 1960.

NAAR EEN TOEKOMSTBESTENDIG NEDERLANDS PENSIOENSTELSEL

– Jurriaan Kalf –

Past het huidige Nederlandse pensioenstelsel nog wel bij de veranderende maatschappij, arbeidsmarkt en economie? Jurriaan Kalf gaat in dit artikel in op de vraag hoe het Nederlands pensioenstelsel toekomstbestendiger en tevens liberaler gemaakt kan worden.

Er is volop beweging in pensioenland. Hoewel Nederland nog steevast in de top van beste pensioenstelsels staat heeft de schokgolf van de financiële crisis geleid tot een discussie over het Nederlandse pensioenstelsel. Deze discussie richt zich met name op het pensioen dat Nederlandse werknemers wettelijk of contractueel verplicht opbouwen via hun werkgever, oftewel de 'tweede pijler'. Hier heeft de financiële crisis voor veel fondsen (en deelnemers) gezorgd voor lage dekkingsgraden, kortingen en een indexatiestop. Voor pensioengerechtigden betekende dit een achteruitgang in koopkracht, voor alle deelnemers het verdwijnen van de illusie op een gegarandeerd pensioeninkomen. Doordat de pijn zo direct werd gevoeld, kwam er in het publieke debat ruimte voor een fundamentele discussie over ons pensioenstelsel. In eerste instantie ging dit over een aantal aanpassingen die vooral konden worden getypeerd als achterstallig onderhoud. Zo zijn er na de grote recessie verschillende wetten door beide Kamers aangenomen om de pensioensector op te lappen zoals de Wet pensioencommunicatie en de Wet versterking bestuur pensioenfondsen. Verder is een nieuw financieel toetsingskader (FTK) tot stand gekomen. Het huidige kabinet is vervolgens een fundamentele discussie gestart over de kern van het pensioenstelsel.

De grote vraag is hoe het pensioensysteem kan worden aangepast aan de eisen die burgers er in de 21ste eeuw aan stellen. Dit artikel stelt dat het pensioenstelsel op de schop moet: Het stelsel past steeds minder bij de veranderende maatschappij, arbeidsmarkt en economie. Daarbij komt dat een aantal wezenskenmerken van het huidige tweede pijler pensioen haaks staan op een aantal liberale uitgangspunten. Zo hebben werknemers momenteel niet of nauwelijks eigen keuze in de mate van pensioenopbouw, hoe hun pensioenvermogen wordt belegd en bij welke instelling zij hun eigen pensioengeld onderbren-

gen. Dit schuurt. Dit artikel schetst daarom hoe het pensioenstelsel toekomstbestendiger en liberaler gemaakt kan worden. Het opent met een blauwdruk van het huidige stelsel en welke maatschappelijke ontwikkelingen momenteel spelen. Daarna wordt aandacht besteed aan een, voor liberalen, heikele kwestie: de vraag of de overheid al dan niet burgers verplicht moet stellen om pensioen op te bouwen. Vervolgens wordt beknopt behandeld hoe de partijcommissie pensioenen een liberaal pensioenstelsel in 2030 ziet.

Kenschets van het huidige stelsel

Het Nederlandse pensioenstelsel is opgebouwd uit drie verschillende pijlers: De AOW, een werkgeverspensioen en individuele besparingen. De AOW geeft iedere Nederlander een minimum pensioeninkomen en er staat geen andere verplichting dan ingezetenschap tegenover. De AOW wordt via een omslagstelsel gefinancierd waarbij de huidige werkenden voor huidige gepensioneerden betalen. Daarnaast nemen de meeste Nederlandse werknemers verplicht deel aan een pensioenregeling die door de werkgever wordt aangeboden. Dit wordt veelal gedaan bij verplicht gestelde (bedrijfstak) pensioenfondsen, en voor een deel bij ondernemingspensioenfondsen, verzekeraars en premiepensioeninstelling (PPI). In de derde pijler is er ruimte voor individuele besparingen voor de oude dag. Gemiddeld genomen bestaat het inkomen van een gepensioneerde voor ongeveer 38% uit een eerste pijler pensioen en 37% uit het tweede en derde pijler pensioen en de rest komt uit overig aanvullend inkomen (waaronder huurtoeslag).¹ Waar schuurt het dan momenteel?

Veranderende samenleving vraagt om aanpassing

De structuur van de tweede pijler is gestoeld op de gedachte dat werknemers hun leven lang bij dezelfde

de werkgever blijven werken.^A Dit valt te verklaren doordat de fundamenteën van het stelsel voortvloeien uit de jaren '50. Sindsdien is er echter veel veranderd: we hebben nieuwe sectoren gekregen die geen eigen bedrijfstakpensioenfondsen hebben, bijvoorbeeld in de ICT. Daarnaast zijn de grenzen tussen sectoren steeds meer vloeibaar geworden, en dit zal in de toekomst alleen maar sterker worden. Bedrijven en sectoren zullen een steeds kortere tijdshorizon qua verdienmodel kennen.² Wat ook speelt is dat Nederland tegenwoordig 806.000 zzp'ers kent. Als zelfstandigen kennen zij geen pensioenplicht.^B Omdat werkgeverlasten hoog zijn en pensioen duur is, zeker met de huidige lage rente, leidt dit ertoe dat werknemers soms worden ontslagen en opnieuw ingehuurd als 'schijnzelfstandige' waardoor ze niet meer verplicht zijn om pensioen op de bouwen. De OESO schat dat 15% van de zzp'ers schijnzelfstandige is.³ Deze ontwikkelingen leiden tot toegenomen weerstand tegen de verplichtstelling en/of de eenzijdige toepassing ervan.

Daarnaast is de ruimte voor eigen keuzes en verantwoordelijkheid binnen het huidige pensioenstelsel te beperkt. In een samenleving waarbij burgers door informatietechnieken steeds beter inzicht krijgen, wordt het bieden van keuzemogelijkheden steeds haalbaarder. Daarbij zijn het momenteel de werknemers en werkgevers die zelf voor hun pensioen betalen, maar zijn het uiteindelijk de sociale partners die daarover bepalen. In een samenleving waarbij steeds minder werknemers zich vertegenwoordigd voelen door vakorganisaties, kan de vraag worden gesteld waarom werknemers niet zelf mogen beslissen over hun eigen pensioenvermogen. In de samenleving is er dan ook een bredere roep hoorbaar om zelf zeggenschap te hebben over het eigen pensioen. Deze roep wordt versterkt door de intransparante en soms moeilijk te rechtvaardigen inkomensoverdrachten die plaatsvinden tussen deelnemers bij bedrijfstakpensioenfondsen. Deelnemers stellen (terecht) de vraag met wie ze wel en niet solidair moeten zijn. In de context van de doorsneepremie is er zelfs

overdracht van arm naar rijk en van jong naar oud doordat jongeren (onder de 47) actuarieel te weinig rechten krijgen voor hun inleg in een pensioenfonds, rechten die worden herverdeeld naar de oudere deelnemers.⁴ Dit maakt ondernemerschap op latere leeftijd ook minder aantrekkelijk.

Hoe typeren we keuzes in ons pensioenstelsel?

Als we vooruitkijken zijn er een drietal soort problemen waar we een antwoord op moeten formuleren: praktische, technische en ideologische vraagstukken. Praktische problemen vragen om pragmatische oplossingen. Een goed voorbeeld is het uniform pensioenoverzicht (UPO voor ingewijden). Dit overzicht is voor de gemiddelde WO'er al niet te lezen, laat staan voor andere deelnemers van een pensioenfonds. Hoe je op verantwoordelijke en begrijpelijke manier als fonds met je deelnemers communiceert is een praktisch probleem en moet als zodanig opgelost worden. De tweede categorie betreft problemen die technisch van aard zijn. Het gaat hier bijvoorbeeld om issues als de rekenrente waarmee pensioenfondsen hun toekomstige verplichtingen inschatten. Dit probleem wordt politiek gemaakt door de tegengestelde belangen van ouderen en jongeren maar in de kern is dit (financieel-) technisch van aard. De laatste categorie omvat vraagstukken die ideologisch van aard zijn. Dit zijn bij uitstek de onderwerpen die het meeste stof doen opwaaien in discussies, ook binnen een partijcommissie. De verplichtstelling van pensioensparen in de pensioenwet is hier een goed voorbeeld van.

Verplichtstelling: Noodzakelijk onnodig of juist liberaal?

Burgers hebben in Nederland geen *de jure* pensioenplicht. Er geldt echter wel een verplichting voor werknemers om mee te doen aan een door de werkgever afgesloten pensioenregeling (*de kleine verplichtstelling*). Bovendien kunnen sociale partners de Minister van Sociale Zaken verzoeken om pensioenafspraken binnen een bepaalde bedrijfstak algemeen verbindend te verklaren. Daardoor is iedere werkgever in die sector verplicht om zich aan te sluiten bij een bedrijfstakpensioenfonds (*de grote verplichtstelling*). Door deze systematiek neemt circa 90% van de werknemers verplicht deel aan een pensioenregeling. Deze werknemers hebben daarbij geen keuze in de regeling waaraan zij moeten deelnemen, evenals dat zij geen keuze hebben in de uitvoerder van deze regeling, al proberen pensioenfondsen wel wat keuzevrijheid te bieden buiten de overeengekomen regeling.

A Er zijn sinds de jaren '50 wel diverse aanpassingen geweest om het systeem aan de maatschappelijk economische context aan te passen, e.g. affineringsplicht en faciliteren waardeoverdracht (1987), wettelijk recht op waardeoverdracht (1994) en evenredige verwerving en financiering (2000).

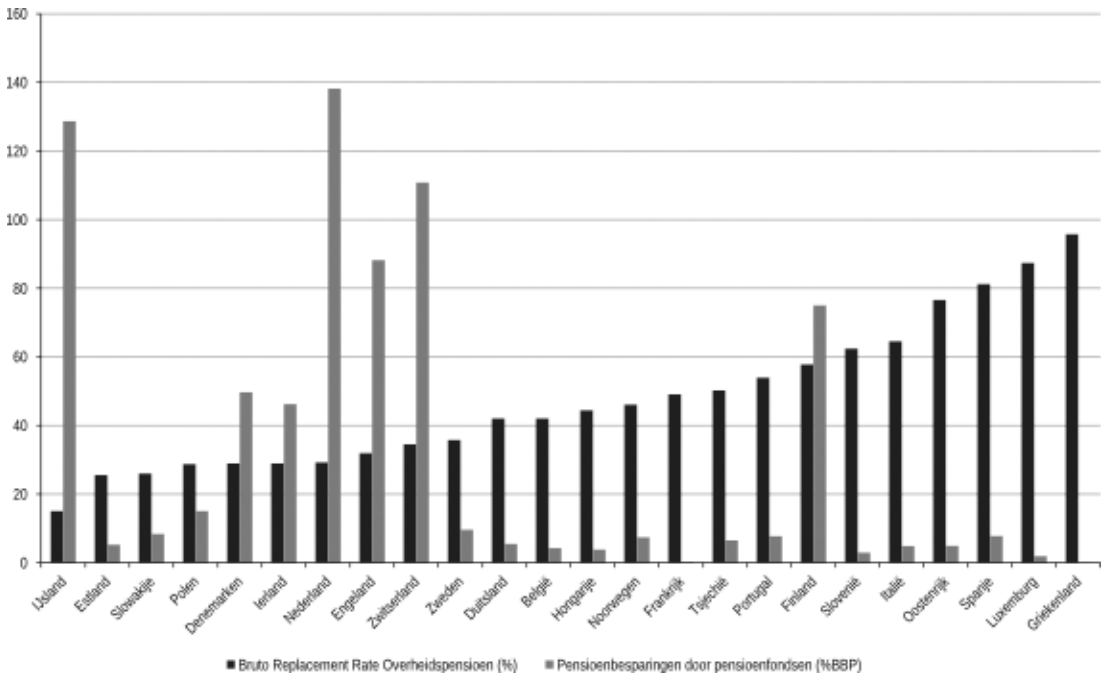
B Het is mogelijk om de verplichtstelling van een BPF ook zelfstandigen te laten omvatten en dit komt in de praktijk ook wel voor. Dit is echter geen 'standard practice' en veel zelfstandigen vallen in de vrije beroepen (e.g. consultants). Daarom kan deze verplichtstelling de problemen maar beperkt adresseren.

De vraag of we Nederlandse werknemers de vrijheid of de verplichting moeten geven om hun pensioen op te bouwen, is een van de meest prangende vragen voor een liberaal die het huidige stelsel wil hervormen. Een verplichting is immers zelden leuk, zeker voor liberalen. In deze paragraaf staan de plussen en minnen van een dergelijke verplichting op een rij.

Allereerst zijn er vanuit de economische rationaliteit goede (praktische) redenen voor een bepaalde plicht tot pensioensparen. Zo vertonen mensen van nature uitstelgedrag. Dit zien we ook in voorbeelden uit het buitenland. In landen waar mensen de vrijheid hebben om hun eigen pensioen op te bouwen, stellen ze het pensioensparen vaak uit en bouwen als gevolg hiervan te weinig pensioen op. Daarbij is het lastig om een rationele keuze te maken door het ontbreken van een feedbackloop: de impact van minder pensioensparen wordt immers pas zichtbaar op de lange termijn. Mensen voelen de pijn van te weinig pensioensparen pas wanneer het te laat is om meer te sparen voor hun oude dag en zij er vervolgens niets meer aan kunnen doen.⁵ Empirisch onderzoek laat zien dat mensen stelselmatig hun eigen levensverwachting onderschatten en dus niet voldoende sparen voor hun pensioen. Gegeven het economische

principe dat mensen over het algemeen het meest gelukkig worden wanneer zij over de levenscyclus ongeveer een gelijk besteedbaar inkomen hebben, kan verplichtstelling daaraan bijdragen.

Als liberaal kun je daar echter tegen inbrengen dat praktische bezwaren geen liberale bezwaren zijn. Is het de taak van de overheid om mensen – soms wellicht tegen hun zin in – gelukkig te maken en een inkomensspreiding over te tijd af te dwingen? De paternalistische aanname dat individuen niet goed genoeg in staat zijn hun pensioenvoorziening te regelen, staat op gespannen voet met liberalisme. Als mensen ergens het nut van inzien hoeft je ze niet te verplichten om iets te doen? Daar komt bij dat, zelfs als we individuen tegen zichzelf kunnen beschermen, we hun autonomie aantasten. Kant heeft het ooit mooi verwoordt: ‘Eine Regierung, die auf dem Prinzip des Wohlwollens gegen das Volk als eines Vaters gegen seine Kinder errichtet wäre, d.i. eine väterliche Regierung (imperium paternale), wo also die Untertanen als unmündige Kinder, die nicht unterscheiden können, was ihnen wahrhaftig nützlich oder schädlich ist, (...) ist der größte denkbare Despotismus.’⁶ Een klassiek liberaal zou stellen: een individu moet zelfs bij een evidente keuze voor ongeluk de autonomie

Figuur 1: Verband hoogte pensioen eerste pijler (% laatst verdiende loon) en pensioenbesparingen door pensioenfondsen⁷
Bron: OESO statistieken (www.oecd.org)

behouden om zelf die keuze te maken.

Vanuit dit perspectief kunnen we moeilijk een verplichtstelling rechtvaardigen. Wanneer we deze liberaal individualistische context verbreden tot een liberaal maatschappelijke context dan kan dit mogelijkwerwijs tot een ander standpunt leiden. Door de verplichtstelling neemt de afhankelijkheid van de overheid juist af. We zien internationaal duidelijk een verband: in landen waar werknemers een verplichting kennen voor pensioenopbouw, is het overheidspensioen over het algemeen lager (zie figuur 1). Dit betekent dus dat mensen meer voor zichzelf sparen, en het pensioen dus minder afhankelijk is van de overheid. Door de huidige randvoorwaarden voor het opbouwen van pensioen te organiseren zorgen we ervoor dat het niet de overheid is die verantwoordelijk is voor de welvaart van ouderen, maar dat mensen hier zelf voor verantwoordelijk (kunnen) zijn. Sterker nog, we laten ouderen in toenemende mate bijdragen aan hun eigen zorgkosten, maar dan moeten mensen daar wel toe in staat zijn. We zien ook dat ouderen zonder aanvullend pensioen vaak afhankelijk zijn van bijvoorbeeld zorg- of huurtoeslag, en daarmee van aanvullende ondersteuning door de overheid. Toch willen ouderen financieel onafhankelijk zijn en niet hun hand hoeven op te houden. Daarbij komt dat we in Nederland niemand laten verkommeren. In die zin zou vanuit liberaal maatschappelijke context het standpunt worden ingenomen dat het niet liberaal is om in de toekomst een grote groep ouderen van de staat – dus de overige belastingbetalers – afhankelijk te laten worden.

De vraag is hoe we deze twee tegengestelde argumenten tegen elkaar afwegen. Hiervoor biedt de rechtsfilosofie handvatten in de vorm van het principe van proportionaliteit. Het is aan de lezer om zelf te oordelen of hij vindt dat de verplichting tot pensioensparen opweegt tot het vergroten van individuele verantwoordelijkheid tijdens de laatste levensfase. Ondergetekende vindt dit in elk geval wel. Een aantal jaar geleden trok de Teldersstichting hierbij een gelijke conclusie: 'Binnen een compleet vrije markt is het Pareto-optimaal dan ook onhaalbaar: markten werken immers nooit 100% efficiënt en de consument heeft nimmer 100% kennis van zaken. Met deze reële imperfecties dient rekening te worden gehouden om zo te voorkomen dat door dogmatisch denken, in dit geval individuele keuzevrijheid, veel mensen een goed pensioen mislopen'.⁸ De stelling dat een vorm van verplichtstelling te rechtvaardigen is vanuit liberaal perspectief betekent absoluut niet

dat geen aanpassing van het pensioenstelsel noodzakelijk zijn. Er moet continu kritisch worden gekeken dat de ingrepen in het individuele domein niet groter zijn dan strikt noodzakelijk. Bovendien kan er binnen een systeem van verplichte pensioenopbouw nog veel worden verbeterd.

Pensioenen in 2030

Het bovenstaande laat allereerst zien dat pensioenen een complex onderwerp zijn voor liberalen; ze zijn nauw verweven met andere beleidsterreinen en keuzes raken niet alleen het individu maar net zo goed samenleving en staatskas. Vanuit de partijcommissie pensioenen is er daarom nagedacht over een blauwdruk van een toekomstbestendig en liberaal stelsel. Hierbij is het uitgangspunt dat een pensioenstelsel een goede oudedagsvoorziening waarborgt zodat er geen (onnodig) beroep wordt gedaan op de maatschappij. Even belangrijk is dat de burger zelf centraal staat en eigen regie kan voeren over zijn pensioenopbouw. Dit toekomstbestendige pensioenstelsel zou kunnen bestaan uit twee basisgedachten, namelijk het (blijven) faciliteren dat iedereen in principe verantwoordelijk is voor zijn eigen oudedagsvoorziening en het liberaliseren van pensioenmarkt.

Om te bereiken dat iedereen aan het eind van zijn werkende leven een toereikend pensioen heeft, wordt voorgesteld dat iedere werkende (dus ook zzp'ers) verplicht een deel van zijn inkomen via een pensioenregeling spaart voor zijn oude dag. Wij hebben hier geen getal aan gehangen maar ervaring leert dat men voor toereikend pensioen ongeveer een vijfde van het inkomen opzij moet zetten. Wel kan deze verplichting om pensioen op te bouwen voor sommige groepen, zoals bijvoorbeeld hogere inkomensgroepen en ondernemers, wellicht op een lager niveau kunnen worden vastgesteld om deze groepen meer keuzevrijheid te geven. Net als nu is de pensioenopbouw fiscaal gefaciliteerd en bedoeld voor de oude dag. Het niveau van fiscale facilitering ligt daarbij ruim boven het niveau van de minimale verplichting, zodat er ook een werkelijke keuze ontstaat om meer of minder pensioen op te bouwen.

Binnen deze kaders die de overheid biedt, is het vervolgens de burger die de regie heeft over zijn eigen pensioen. Dat vereist een viertal aanpassingen aan het huidige stelsel:

- Ten eerste dient iedereen een vrije keus te krijgen, waar hij zijn pensioen onderbrengt.
- Daarbij moeten deelnemers ook de keuze krijgen in welk type pensioenregeling zij willen hebben

en bijvoorbeeld ook inspraak in hoe hun eigen pensioengeld wordt belegd. Natuurlijk kan hierbij een rol zijn voor werkgevers- en werknemersorganisaties, maar dit kan niet verplichtend zijn.

- Meer verantwoordelijkheid en keuzevrijheid vereist ook beter inzicht. De introductie van nieuwe transparantie eisen, maakt dat het duidelijk is hoeveel pensioenvermogen is opgebouwd via een individuele pensioenrekening.
- Bij een vrije keuze van fonds is het niet mogelijk om ex ante herverdeling tussen verschillende groepen binnen een pensioenfonds te handhaven, er zou immers een run op jonge (groene) fondsen ontstaan. Het voorkomen van herverdeling in het pensioenstelsel is echter ook om andere redenen wenselijk: enkel de overheid is democratisch gelegitimeerd om deze overdrachten (fiscaal) tot stand te brengen. Dit betekent dat de huidige doorsneesystematiek in de tweede pijler op termijn uit gefaseerd moet worden.

Conclusie

Pensioen is een zaak van de lange termijn. We kunnen er in Nederland trots op zijn dat de meeste Nederlanders sparen voor hun eigen oude dag, zodat de overheid deze (eigen) verantwoordelijkheid niet hoeft over te nemen. Voor een liberaal pensioenstelsel in 2030 zijn wel snel aanpassingen noodzakelijk. Daarbij moet het als doel zijn om snel naar zo'n stel-

sel toe te kunnen gaan, om op die manier het pensioenstelsel zo snel mogelijk weer aansluiting vind bij de veranderende omstandigheden en voorkeuren van burgers.

Jurriaan Kalf is opgeleid als econoom en zit in de partijcommissie pensioenen van de VVD. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.

Eindnoten

- 1) CBS, *Een op zes alleenstaande vrouwen met AOW heeft weinig extra inkomsten*, Den Haag, 2014.
- 2) Kurstjens, J. Maas en Th. Steffens, 'NL 2030: Contouren van een nieuw Nederlands verdienmodel', *Boston Consulting Group (BCG)*, 2012.
- 3) Rijksoverheid, *IBO Zelfstandigen zonder personeel*, 2015.
- 4) CPB, *Eindrapportage voor- en nadelen van de doorsneesystematiek*, Den Haag, 2013.
- 5) A.H. Munnell en A. Sundén, *Coming Up Short, The Challenge of 401(k) Plans*, Washington, 2004.
- 6) Immanuel Kant, *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis*, Frankfurt, 1977 [1793], pp. 144-145.
- 7) Jurre de Haan, Michiel van Leuvensteijn, 'Nederlandse banken: hoog niveau leningen ten opzichte van spaartegoeden', *Me Judice*, 12 november 2012.
- 8) Dian van Leeuwen-Schut e.a., *Eigen keuze, samen sterk: duidelijkheid geeft zekerheid voor arbeidsmarkt en pensioen*, Den Haag, Teldersstichting, 2012.

COLOFON

Liberaal Reveil is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting

Redactie

Prof.dr. M.L.J. Wissenburg (voorzitter)
mw.drs. F.D. de Beaufort
dr. C.F. van den Berg
drs. D.P. Turk (eindredacteur)

Redactieadres

Mauritskade 21
2500 GV Den Haag
telefoon: 070-3631948
e-mail: turk@teldersstichting.nl
website: www.teldersstichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever.
De vetgedrukte inleidingen bij de artikelen zijn opgesteld door de redactie,
niet door de auteur(s). Schrijven in *Liberaal Reveil* geschiedt altijd op persoonlijke titel.
ISSN 0167-0883

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2500 GV Den Haag
telefoon: 070-3631948
info@teldersstichting.nl

Abonnementen

Een papieren abonnement op *Liberaal Reveil* (4 nummers) kost €34,- euro per jaar (buitenland: €44,-).
Losse nummers kosten €9,50.
Een abonnement op TeldersCommunity.nl (alle publicaties van de TeldersStichting digitaal beschikbaar,
inclusief *Liberaal Reveil*) kost €35,-.

Druk & Vormgeving

G3M - Grafisch & MultiMedia Management, Zoetermeer

Illustratie omslag

Bron: Hein de Kort

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.

“

Liberty is a right which every individual must be ready to vindicate for himself, and which he who pretends to bestow as a favour, has by that very act in reality denied

Adam Ferguson

”